

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

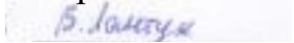
на тему

РУСЬКА ПРАВДА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

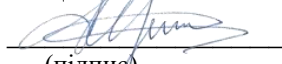
Виконала: здобувачка вищої освіти
4 курсу групи ДМП-КТР21
спеціальності: 032 Історія та археологія
освітньої програми: Краєзнавчо-туристична
робота

 / Рената ЧЕЧОТКІНА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник:

 / Валерій ЛАНТУХ
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент:

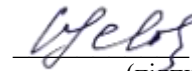
 / Анатолій ЩЕРБАНЬ
(підпис) (ім'я та прізвище)

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Навчально-науковий інститут Українська інженерно-педагогічна академія
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма Краєзнавчо-туристична робота

ЗАТВЕРДЖУЮ

**В. о. завідувачки кафедри
краєзнавчо-туристичної
роботи, соціальних і
гуманітарних наук**

 Ірина ЩЕРБИНА
(підпис)

«14» квітня 2025 р.

**ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

здобувачу вищої освіти Ренати ЧЕЧОТКІНОЇ

1. Тема роботи: Руська Правда як історичне джерело
затверджена наказом університету № 4801-5/925 від «11» квітня 2025 р.

2. Термін здачі закінченої роботи «30» травня 2025 р.

3. Вихідні дані до роботи

Мета роботи – висвітлити роль Руської Правди у правовому забезпеченні економічного і соціального життя Київської Русі.

Об'єкт дослідження – правова система Київської Русі як складна історико-соціальна реальність.

Предмет дослідження – «Руська Правда» у її різних редакціях як історичне джерело, що дозволяє реконструювати правові, соціальні та культурні аспекти суспільства Давньої Русі.

4. Зміст роботи:

Вступ

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

Розділ 2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

Розділ 3. РУСЬКА ПРАВДА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ДЕРЖАВНОСТІ

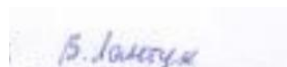
Висновки

Список використаних джерел

Додатки

5. Дата видачі завдання «14» квітня 2025 р.

Керівник роботи

(підпис)

Валерій ЛАНТУХ
(ім'я, прізвище)

Завдання прийняв/ла до виконання

(підпис)

Рената ЧЕЧОТКІНА
(ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдання
1	Вступ	18.04.2025	
2	Розділ 1	26.04.2025	
3	Розділ 2	07.05.2025	
	Розділ 3	19.05.2025	
	Висновки	21.05.2025	
	Додатки	23.05.2025	
	Список використаних джерел	27.05.2025	
	Оформлення випускної роботи та ілюстративного матеріалу	30.05.2025	

Здобувачка вищої освіти

Чечоткіна
(підпис)

Рената ЧЕЧОТКІНА
(ім'я, прізвище)

Керівник

В. Лантух

Валерій ЛАНТУХ

АНОТАЦІЯ

Чечоткіна Р.Р. Руська Правда як історичне джерело. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. 70 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню Руської Правди як історичному джерелу, що стало правовим забезпеченням економічного і соціального життя Київської Русі. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел з 58 найменувань.

У першому розділі охарактеризовано стан історіографії та джерельної бази даної теми. У другому розкрито зміст та структуру пам'ятки, її редакційні особливості. У третьому проаналізовано значення «Руської Правди» як джерела права, її вплив на правову традицію та історичну свідомість українського народу.

Ключові слова: Руська Правда; Київська Русь; правова система; Коротка, Розширена та Стисла редакції Руської Правди; правова культура; державність.

ANNOTATION

Chechotkina R.R. Ruska Pravda as a historical source. Kharkiv: V.N. Karazin, 2025. 70 p. (manuscript).

The bachelor's thesis is devoted to the study of Ruska Pravda as a historical source that became the legal basis for the economic and social life of Kyivan Rus. The work consists of an introduction, three chapters, a conclusion, and a list of 58 references.

The first chapter describes the state of historiography and the historiography and source base of this topic. The second section describes the content and structure of the monument, its editorial, and its editorial features. The third section analyses the significance of Ruska Pravda as a source of law, its influence on the legal tradition and historical consciousness of the Ukrainian people.

Keywords: Ruska Pravda; Kievan Rus; legal system; Short, Expanded and Concise editions of the Rus' Truth: legal culture, statehood.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ПРАВДИ.....	5
1.1. Стан наукової розробки теми в українській та зарубіжній історіографії...	5
1.2. Основні групи джерел: оповідно-описові та актові пам'ятки.....	11
1.3. Методика інтерпретації та критики текстів «Руської Правди».....	17
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РУСЬКОЇ ПРАВДИ	24
2.1. Порівняльний аналіз Короткої, Розширеної та Стислої редакцій.....	24
2.2. Тематичні блоки: кримінальне, майнове, процесуальне право.....	29
2.3. Відображення суспільних відносин і соціальної стратифікації.....	36
РОЗДІЛ 3. РУСЬКА ПРАВДА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ДЕРЖАВНОСТІ.....	42
3.1. «Руська Правда» як джерело історії права Київської Русі.....	42
3.2. Вплив Руської Правди на подальшу правову традицію України.....	48
3.3. Значення пам'ятки для сучасної історичної науки.....	53
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63

ВСТУП

Пам'ятки права є не лише відображенням юридичної думки свого часу, а й потужними джерелами для реконструкції політичних, соціальних і культурних процесів. Серед таких джерел особливе місце займає «Руська Правда» — визначна пам'ятка давньоруського права, яка формувалась протягом XI–XIII століть у Київській Русі. Її зміст не лише зафіксував правові норми, що регулювали життя суспільства, а й став дзеркалом світогляду, правосвідомості та соціальної структури середньовічного східнослов'янського суспільства. Актуальність теми дослідження обумовлена як науковою, так і суспільною потребою в глибшому пізнанні джерел української правової традиції, які мають вагоме значення для розуміння еволюції національного права, ідентичності та державності.

Науковий інтерес до «Руської Правди» ніколи не згасав. Проте, незважаючи на велику кількість праць, її інтерпретації досі залишаються об'єктом дискусій. Однією з причин цього є складність редакційного складу тексту, розмаїття списків, а також вплив різних чинників на формування правових норм у різні періоди історії. Окрім того, сучасні методи джерелознавчої критики дають змогу по-новому оцінити як саму пам'ятку, так і її значення для розуміння правової культури Давньої Русі.

Ця робота спрямована на комплексне дослідження.

Мета роботи - висвітлити роль Руської Правди у правовому забезпеченні економічного і соціального життя Київської Русі.

Об'єктом дослідження виступає правова система Київської Русі як складна історико-соціальна реальність.

Предметом — сама пам'ятка «Руська Правда» у її різних редакціях як історичне джерело, що дозволяє реконструювати правові, соціальні та культурні аспекти суспільства Давньої Русі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку XI ст. — часу утворення Короткої Правди Ярослава — до середини XIII ст., коли формуються пізні редакції пам'ятки. Верхня межа визначена часом занепаду

Києва внаслідок монгольської навали, що призвела до зміни державної моделі і правової традиції. Географічно дослідження охоплює територію Київської Русі, зокрема регіони, де діяла «Руська Правда», а також землі, на які поширився цей документ.

Структурно дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен із яких поділено на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків і резюме. У першому розділі охарактеризовано стан історіографії та джерельної бази. У другому розкрито зміст та структуру пам'ятки, її редакційні особливості. У третьому проаналізовано значення «Руської Правди» як джерела права, її вплив на правову традицію та історичну свідомість українського народу.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

1.1. Стан наукової розробки теми в українській та зарубіжній історіографії

Історіографія дослідження «Руської Правди» формувалася протягом кількох століть і в її межах дореволюційна та радянська наукові традиції займають важливе, хоч і неоднозначне місце. Саме в ці періоди було започатковано критичне осмислення змісту пам'ятки, її текстологічної природи, а також спроби систематизації правових норм у контексті державності та соціальної структури давньоруського суспільства.

У дореволюційний період формувалася фундаментальна школа правознавчої історіографії, яка заклала підвалини для подальших юридичних студій. Російські вчені XIX – початку XX століття, такі як С. Юшков, В. Сергеевич, М. Владимирський-Буданов, вивчали «Руську Правду» як центральний документ «загальноруської правової традиції». У працях того часу переважав державницький підхід, за якого Київська Русь розглядалася як початок єдиної російської державності, а «Руська Правда» — як джерело, спільне для всіх східнослов'янських народів. Така методологія не дозволяла об'єктивно відокремити український контекст правового розвитку й ігнорувала особливості місцевих норм, зокрема галицько-волинських правових практик або звичаєвих елементів, притаманних саме українському соціуму [2, с. 336].

Попри ідеологічну заангажованість, дореволюційні дослідження мали значну джерелознавчу вартість. Особливо слід відзначити роботу С. Юшкова, який зібрав і систематизував численні списки пам'ятки, що походили з різних регіонів, і порівняв редакції, виділивши Коротку, Розширену та Стислу Правди. Його текстологічна обробка стала важливою основою для подальших студій і донині використовується як авторитетне джерело в академічних колах [1, с. 3-16].

У радянський період інтерпретація «Руської Правди» була підпорядкована панівній марксистсько-ленінській парадигмі. Право розглядалося як надбудова над економічним базисом, а історія — як лінійна

формаційна еволюція. У цьому контексті «Руську Правду» трактували як зразок феодального права, що регулює експлуатаційні відносини між панівним класом — феодалами — і пригнобленим селянством. Такий редукціонізм істотно звужував спектр інтерпретацій, адже норми пам'ятки тлумачилися здебільшого як вираз політики панування, а не як продукт складної системи соціального саморегулювання та юридичної традиції [3, с. 256].

Разом із тим, радянська школа запропонувала певні методологічні новації. Зокрема, посилювався інтерес до соціальної стратифікації, аналізу категорій смердів, закупів, холопів тощо. Ці дослідження дозволили більш точно визначити соціальну структуру Київської Русі, хоча їхня інтерпретація часто була політизована. Радянські вчені також приділяли увагу інституціям суду, розмірам штрафів (віри) та особливостям кримінального права, що знайшло відображення у вивченні функціонування механізмів відповідальності, зокрема кровної помсти та верви [4, с. 3-14].

Цікаво, що в українській радянській історіографії, попри ідеологічні обмеження, звучали спроби виокремити український компонент правової традиції Київської Русі. Деякі науковці підкреслювали, що «Руська Правда» відображає передусім соціально-економічні реалії південної Русі й формувалася в умовах, що відрізнялися від північного (новгородського чи суздальського) контексту. Такий підхід спостерігається, наприклад, у працях, які були написані в рамках спільних досліджень Інституту історії України та Інституту держави і права АН УРСР [5, с. 648].

Варто зазначити, що в радянський період була сформована також потужна база видань джерел — фотокопій, факсиміле, міжредакційних таблиць, які згодом стали основою для пострадянських і сучасних досліджень. Саме завдяки праці дослідників цього періоду вдалося зберегти чимало списків пам'ятки, у тому числі з периферійних архівів, монастирських зібрань та приватних колекцій, що нині є незамінною частиною джерельної бази.

Отже, дореволюційна та радянська історіографічні традиції, попри обмеження, пов'язані з ідеологією або методологією, заклали науковий фундамент для подальшого вивчення «Руської Правди». Вони накопичили

величезний текстологічний і аналітичний матеріал, без якого неможливо здійснювати повноцінний сучасний аналіз пам'ятки як історичного джерела. Їх спадщина, хоч і потребує критичного переосмислення, має важливе значення для реконструкції процесів становлення права, соціальної організації та світоглядних орієнтирів Київської Русі.

Історіографічний розвиток досліджень «Руської Правди» в українській науковій традиції упродовж XX–XXI століть демонструє поступовий перехід від фрагментарного опису пам'ятки до її цілісного, міждисциплінарного аналізу. Водночас відбувається процес вивільнення української історико-правової науки від обмежень радянської ідеології та активне формування національного підходу до інтерпретації джерел, що мають загальноукраїнське значення.

У другій половині XX століття українські науковці дедалі частіше розглядали «Руську Правду» не як складову «загальноруської» спадщини, а як унікальне правове явище, сформоване на теренах Київської Русі — держави, що стала джерелом української державності. Зокрема, у працях, створених у післявоєнний період, уже простежується акцент на локальних особливостях функціонування правових норм. Цей підхід заклав підґрунтя для національного осмислення історико-правових процесів, у межах яких «Руська Правда» постає не лише джерелом законодавства, а й проявом правосвідомості середньовічного українського суспільства. Окремі автори наголошували на тому, що поняття справедливості, відповідальності, відшкодування шкоди, закріплені в тексті пам'ятки, мають глибоко архаїчний і водночас український етнокультурний характер [6, с. 294].

Особливого значення набули дослідження, які здійснювалися в незалежній Україні. Після 1991 року відбувся справжній сплеск наукових зацікавлень до теми «Руської Правди» як правового джерела. Це пов'язано як із загальною гуманітарною лібералізацією, так і з потребою формування національного історико-правового наративу. Поступово формується розуміння, що «Руська Правда» є не просто набором норм, а складною текстовою системою, що відображає соціальні, ментальні та державницькі характеристики Київської Русі як історичної матриці української ідентичності. Українські

історики почали звертати увагу на символічну роль «Правди» як першої кодифікованої системи правил, що регулювала повсякденне життя давньоруської людини: її правове становище, обов'язки перед владою, засоби захисту від насильства, відносини у громаді [7, с. 294].

Сучасна історична наука в Україні дедалі частіше звертається до комплексного аналізу «Руської Правди», інтегруючи у свої дослідження елементи юридичної антропології, семіотики та соціальної історії. Наприклад, Г. О. Денисов у своїх студіях демонструє, як кримінальні норми, що містяться у пам'ятці, трансформувалися в системі покарань і суспільного контролю на території Русі. Особливу увагу дослідник звертає на структуру покарань, їх соціально-статусну залежність і функції відновлення справедливості, що мали не лише каральний, а й регулятивний і медіативний характер [8].

Актуальними є також студії, присвячені порівнянню «Руської Правди» з правовими системами інших країн середньовічної Європи. Такі дослідження сприяють кращому розумінню культурної взаємодії між Руссю, Візантією, Великою Моравією, Скандинавією. Завдяки ним виявляється, що «Правда» містить як типові для континентального права риси (наприклад, інститут грошових компенсацій), так і специфічно слов'янські елементи, зокрема у системі відповідальності, шлюбному праві та поняттях честі й кровної помсти [9, с. 70-75].

Не менш важливою тенденцією в українській історичній науці ХХІ століття стало застосування тексту Руської Правди як джерела для реконструкції побуту, звичаїв, соціальної стратифікації й системи правосуддя в Київській Русі. Зокрема, дослідники все активніше використовують пам'ятку як інструмент для вивчення правового статусу жінки, рабів, смердів, закупів, а також обсягів князівської влади. Це свідчить про зростання інтересу до мікроісторії, персоніфікованого бачення джерел і практик права. Такі підходи яскраво представлені в новітніх навчальних посібниках і монографіях, що об'єднують академічний підхід із прагненням до гуманітарної інтерпретації тексту [10, с. 222-506].

Таким чином, українська історіографія XX–XXI століть створила якісно нове поле для осмислення «Руської Правди». Відмовившись від узагальнюючих схем, вона відкрила простір для різноманітних підходів: історико-правового, порівняльного, культурологічного, текстологічного. У межах цих підходів пам'ятка розглядається не тільки як продукт юридичної практики, а й як носій цивілізаційного досвіду, правової ментальності, традицій правового мислення та цінностей, які продовжують впливати на сучасну українську правову культуру.

На рубежі XX–XXI століть відбувається істотна трансформація підходів зарубіжних дослідників до вивчення «Руської Правди». Якщо раніше вона здебільшого трактувалася як фрагмент «периферійної» або «вторинної» правової традиції в межах європейського середньовіччя, то нині зростає інтерес до неї як до повноцінного культурно-правового феномена. Цей інтерес обумовлений декількома ключовими чинниками: по-перше, новими методологічними парадигмами в гуманітарних науках, зокрема розвитком правової антропології, герменевтики, мікроісторії; по-друге, відкритістю архівних фондів і доступом до нових списків пам'ятки; по-третє, зміною глобального наукового дискурсу, який дедалі більше орієнтується на полікультурність, мультицентричність і деколоніальні підходи в інтерпретації джерел.

Сучасні зарубіжні концепції вивчення «Руської Правди» вирізняються міждисциплінарністю. У дослідженнях американських, польських, французьких і німецьких науковців усе частіше поєднуються правознавчий, культурологічний, лінгвістичний і соціально-історичний підходи. В центрі уваги опиняється не тільки аналіз конкретних правових норм, а й спосіб побудови правового дискурсу, уявлення про справедливість, покарання, взаємну відповідальність і публічну мораль, задовані в тексті пам'ятки. Таким чином, «Руська Правда» трактується як складова європейської правової мозаїки, що має власну динаміку та логіку розвитку, незалежну від романо-германських або канонічних впливів [11, с. 344].

Значний внесок у сучасне зарубіжне осмислення «Руської Правди» зроблено в межах шкіл юридичної історії Центральної Європи. Особливо помітною є польська наукова традиція, в якій активно порівнюються джерела давньоукраїнського та давньопольського права. Дослідники акцентують на спільних рисах у структурі норм, зокрема в галузі злочину й покарання, а також на відмінностях, зумовлених специфікою феодальних відносин. Наприклад, І. В. Полатайко проводить компаративний аналіз становлення правових ідеологій у Речі Посполитій і на українських землях, доводячи, що «Руська Правда» в багатьох аспектах випереджала правові концепти західного середньовіччя, зокрема у сфері доказового права та індивідуалізації відповідальності [15].

Окремий пласт досліджень зосереджений на семіотиці тексту Руської Правди. Цей підхід дає змогу виявити глибоко вкорінені символи, структури влади й авторитету, що функціонували в межах давньоруського світогляду. В роботах західних медієвістів простежується думка, що «Руська Правда» — це не лише юридичний документ, а своєрідна енциклопедія соціального життя епохи, де кожна норма виконує функцію збереження порядку, комунікації між верствами та відтворення усталеної картини світу. Тому правові санкції розглядаються не лише як елементи контролю, а як культурні коди, що легітимують дію, провину та відплату [12, с. 94].

У німецькій правовій науці увагу приділено феномену верви та грошової відповідальності (віри), які співвідносяться з германськими правовими практиками, але при цьому мають іншу соціальну наповненість. Наприклад, у збірнику Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн, що широко використовується у провідних університетах Центральної Європи, стверджується, що структура «Руської Правди» ближча до нормативно-звичаєвих кодексів скандинавського типу, ніж до пізніших кодифікованих систем континентального права [14, с. 288-290]. Це дозволяє вийти за межі традиційного уявлення про Русь як реципієнта чужих моделей і подивитися на її правову систему як на автохтонну й оригінальну.

Нарешті, новітні дослідження в англomовному академічному світі демонструють зростання зацікавленості до «Руської Правди» у контексті

порівняльного конституціоналізму, ранніх форм соціального контракту та правової суб'єктності особи. Зокрема, в працях, опублікованих у провідних журналах із медієвістики, аналізуються статті пам'ятки, в яких ідеться про захист власності, процедури врегулювання спорів, а також права князів, дружини, селян і залежних осіб. Така увага до соціального наповнення норм свідчить про те, що «Руська Правда» поступово входить у глобальний науковий обіг як універсальне джерело до вивчення правового плюралізму в середньовічній Європі [13, с. 192].

Таким чином, сучасні зарубіжні концепції суттєво поглиблюють розуміння «Руської Правди» як історичного джерела. Її аналіз виходить за межі суто юридичної інтерпретації, охоплюючи ширші гуманітарні горизонти — від культурної пам'яті до семіотики влади, від соціального замовлення на справедливість до способів формалізації правових очікувань у спільноті. Ці концепції дозволяють побачити пам'ятку в новому світлі — не лише як локальний документ, а як унікальну частину європейської інтелектуальної спадщини.

1.2. Основні групи джерел: оповідно-описові та актові пам'ятки

Літописні джерела є невід'ємною частиною джерельної бази для дослідження «Руської Правди», оскільки саме вони забезпечують контекстуалізацію пам'ятки в широкому політичному, соціальному та культурному просторі Київської Русі. Хоча сама «Руська Правда» існує як окрема текстова правова пам'ятка, численні згадки в літописах і хроніках дозволяють не лише уточнити обставини її виникнення, а й осмислити процеси, що вплинули на формування, зміст і функціонування її норм у конкретно-історичних умовах.

Першочергове значення має «Повість временних літ», яка містить інформацію про діяльність Ярослава Мудрого, за правління якого й була започаткована перша редакція «Руської Правди». У літописі простежуються спроби врегулювання міжусобних конфліктів, упорядкування життя міських громад, що безпосередньо корелює з ідеєю створення єдиного правового кодексу. Зокрема, згадується, що Ярослав, «любя закони и правду», зібрав

книжників і суддів для упорядкування правових приписів — це свідчення ранньої кодифікаційної діяльності, яка знайшла вираження в Руській Правді [16].

Крім того, важливим джерелом є Іпатіївський літопис, у складі якого зберігся найбільш повний текст «Повісті временних літ». Цей літопис також містить численні згадки про судові справи, міжусобні суперечки, встановлення покарань і застосування норм справедливості в тогочасному суспільстві, що дає змогу реконструювати правову практику та співвіднести її з положеннями «Руської Правди». Наприклад, у згадках про розв'язання конфліктів між боярами та смердами фігурують штрафи, компенсації й присяги — категорії, що знайшли пряме відображення в тексті правової пам'ятки [17].

У літописах часто зустрічаються розповіді про діяльність князів як суддів. У «Літописі Руському» описано не лише політичні діяння князів, а й конкретні правові процедури, які вони ініціювали або схвалювали. Йдеться, зокрема, про покарання за вбивство, крадіжку, образу, а також про процедури «суду Божого», що включали поєдинки або випробування водою. Такі згадки дають змогу зрозуміти, як практика відображалась у «Руській Правді» як системі письмово закріплених норм, що впорядковували суспільні відносини в реальному житті [18].

Особливу увагу вчені звертають також на хроніки церковного походження, які хоча й не містять прямих цитат із Руської Правди, але формують уявлення про моральні та соціальні орієнтири тогочасного суспільства. Наприклад, у «Житті Феодосія Печерського» згадується про відношення до неправди, крадіжки та злочину як до гріха — таке розуміння гріховності певних дій паралельно фіксується й у правовому дискурсі. Це свідчить про тісний зв'язок між етичними нормами і юридичними правилами, що важливо для розуміння того, як суспільство сприймало легітимність права [19].

Зіставлення текстуальних фрагментів із літописних джерел та норм «Руської Правди» дозволяє також висвітлити еволюцію правових категорій. Наприклад, у літописах згадується термін «віра» як міра грошової компенсації,

що поступово набуває у пам'ятці кодифікованого вигляду. Аналогічно, фігурує поняття «ряд», тобто угода, що відображає правову автономність громад, пізніше закріплену у формалізованих статтях «Руської Правди» [20].

Таким чином, літописні тексти і хроніки є не просто супровідним матеріалом до вивчення Руської Правди, а повноцінним історичним джерелом, яке дозволяє зануритись у контекст епохи, зрозуміти мотиви правотворчості та простежити реальний механізм функціонування права у давньоруському суспільстві. Завдяки цим текстам «Руська Правда» перестає бути лише сухим юридичним документом — вона постає як живе відображення епохи, в якій етика, політика, релігія й соціальна організація суспільства були невіддільними від норми права.

Вивчення рукописної традиції Руської Правди є фундаментально важливим для розуміння як процесу її формування, так і еволюції правової свідомості Давньої Русі. Саме рукописні списки слугують джерельною основою, на якій базується сучасне знання про структуру, зміст і логіку правових норм, що діяли в різні періоди історії Київської Русі. Унікальність цього явища полягає в тому, що Руська Правда не була створена як єдиний нормативний акт, а є результатом довготривалого процесу правотворення, відображеного у множинності списків, що передавалися й переписувалися протягом кількох століть.

Найдавніші з відомих сьогодні списків датуються кінцем XIII — початком XIV століття, хоча сам текст «Правди» сформувався значно раніше. Усього на сьогодні нараховується понад сто списків Руської Правди, які умовно поділяються на три редакції: Коротку, Розширену та Стислу. У цьому поділі, запропонованому ще в XIX столітті, дослідники побачили відображення трьох етапів розвитку правової думки та суспільних відносин на Русі. Кожна редакція не лише має відмінності у кількості статей і структурі, а й фіксує нові юридичні реалії, що постали внаслідок змін у політичному устрої та соціальному укладі [21].

Коротка Правда, найдавніша за походженням, традиційно пов'язується з іменем Ярослава Мудрого. Вона містить переважно норми, що регулюють

кримінально-правові та майнові відносини: вбивства, крадіжки, тілесні ушкодження, компенсаційні виплати (віру), а також основні форми угод. Текст Короткої Правди є найбільш лаконічним і зберігає численні архаїзми, що свідчить про її близькість до звичаєвого права. У списках, які збереглися, ця редакція часто подається без чіткої структурної класифікації, а її статті розміщено у вигляді окремих правил, переданих у формі стислого припису, без мотивації чи тлумачення [22, с. 178-182].

Розширена Правда — редакція, що виникла, вірогідно, у другій половині XI — на початку XII століття і є доповненням до Короткої. Вона включає нові норми, зокрема процесуального характеру, статті про відповідальність закупів, смердів, холопів, а також регламентацію судочинства. Її структура більш систематизована, спостерігається намагання впорядкувати правові норми у логічні блоки. У ній також фіксуються зміни в суспільній ієрархії, відображаючи ускладнення феодалних відносин і посилення ролі князівської влади. Саме Розширена редакція містить найповніші уявлення про правову систему Русі й використовувалась як основа для наступних правових пам'яток [23, с. 92].

Стислу (Скорочену) редакцію, або так звану Пізню Правду, створено в період домонгольського чи ранньомонгольського занепаду Русі. Вона відображає спробу узагальнення й спрощення юридичних положень на тлі фрагментації державного простору. Ця редакція є значно компактнішою, містить лише найбільш вживані або спрощені правові норми. Її списки часто з'являються як частина більших збірників, наприклад, разом із церковними правилами чи адміністративними наказами, що вказує на зміну функціонального статусу «Правди» — з нормативного документа вона дедалі більше перетворюється на історико-правовий текст, що втрачав юридичну силу, але зберігав символічне та освітнє значення [24, с. 378].

Унікальність рукописної традиції Руської Правди полягає ще й у варіативності списків. У межах однієї редакції можна знайти істотні текстові розбіжності, що вказує на існування регіональних версій або навіть спроби редакторської адаптації. Деякі списки, зокрема Новгородський, Псковський і

Тверський, включають у текст локальні норми, що функціонували поряд із загальноруськими. Така специфіка дає підстави говорити про те, що Руська Правда не була статичним нормативним кодексом, а жила у правовій практиці, розвивалася через інкорпорацію звичаєвих елементів і підлаштовувалася під нові політичні обставини [25, с. 41-46].

Отже, рукописні списки Руської Правди, як і її редакції, становлять собою не лише джерело права, а й текстову архітектуру розвитку правової думки Київської Русі. Кожна з редакцій зафіксувала окремий етап становлення юридичної свідомості, процеси формування правових інститутів і механізмів соціального контролю. Їхній порівняльний аналіз дозволяє глибше зрозуміти внутрішню динаміку суспільства, у якому право не лише регламентувало поведінку, а й оформлювало структуру влади, уявлення про справедливість і легітимність державної сили.

Археографічна традиція публікації текстів Руської Правди відіграє виняткову роль у формуванні історико-правового дискурсу, оскільки саме завдяки їй пам'ятка стала доступною для наукового аналізу, порівняння, перекладу та широкої інтерпретації. Від моменту відкриття перших списків у рукописних зібраннях і до сьогодні археографія забезпечувала фундамент для історичних, філологічних, правознавчих і культурологічних досліджень. Публікації оригінальних текстів, їхніх варіантів, міжредакційних зіставлень, факсиміле, паралельних перекладів і коментарів дозволили не лише реконструювати текст Руської Правди, а й виявити глибинні закономірності розвитку права, мови та суспільної структури Давньої Русі.

Однією з найважливіших археографічних подій у вивченні Руської Правди стало видання Сергієм Юшковим у 1935 році праці «Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій», яка стала класичним джерелом для більшості сучасних дослідників. Це видання вирізняється унікальним науковим підходом, що полягає в ретельному зіставленні варіантів тексту, їхньому критичному редагуванню та аналітичному супроводі. Юшков зібрав найбільш повні й репрезентативні списки, що дало змогу відстежити зміни в структурі, лексиці та змісті Руської Правди в часі. Його публікація є не просто

репродукцією джерела, а науково-коментованим свідченням багатовікової традиції переписування, редагування та пристосування правових норм до нових історичних умов [26].

Не менш важливими є й сучасні археографічні ініціативи, які пов'язують текст Руської Правди з ширшим корпусом історичних документів. Наприклад, у проєкті електронної бібліотеки «Ізборник» здійснено паралельне представлення кількох списків Руської Правди, включаючи Іпатіївський, Комісійний, Архангельський та Синодальний. Така компіляція дозволяє порівнювати не лише текстові варіації, а й локальні особливості правових формулювань, що відбивають регіональні специфіки права — Новгородщини, Суздальщини, Києва. Археографічні передмови до цих видань містять коментарі з питань палеографії, матеріалу письма, умов зберігання, що має важливе значення для оцінки автентичності та текстологічної цілісності списків [27, с. 892].

Важливим інструментом для науковців стали компаративні збірники, у яких Руська Правда розглядається поряд з іншими пам'ятками європейського середньовічного права — такими як Салічна Правда, Закони Альфреда Великого, Бургундський кодекс, Звід законів Хаммурапі тощо. Наприклад, у навчальних матеріалах і спеціалізованих хрестоматіях наведено зіставлення кримінально-правових, майнових та судових норм із Руської Правди та згаданих пам'яток. Така компаративістика дозволяє побачити спільні закономірності в становленні ранньофеодального права, уявлення про вину й покарання, приватну відповідальність і форми соціального контролю, що допомагає контекстуалізувати «Правду» в загальноєвропейському правовому просторі [28, с. 51-56].

Окремо варто звернути увагу на джерельні публікації, які подають паралельні переклади давньоруського тексту сучасною українською та англійською мовами. Такі переклади, зокрема в рамках міжнародних історико-правових проєктів, забезпечують доступність пам'ятки для ширшого кола читачів, водночас не втрачаючи її автентичного значення. У коментарях до перекладів зазвичай наголошується на необхідності філологічної точності, адже кожне слово в юридичному тексті несе семантичне та нормативне

навантаження. Дослідники намагаються зберегти не лише зміст, а й структуру логіки середньовічного правового мислення [29].

Комплекс археографічних джерел завершується спеціалізованими каталогами, що містять реєстри списків, інформацію про місце їх зберігання, датування, фізичний стан та історію відкриття. Такі зведення мають надзвичайну цінність для історика, оскільки дозволяють простежити траєкторію руху списків у часі й просторі, виявити, які саме редакції були поширенішими, а також реконструювати соціальні мережі розповсюдження правової традиції. Наприклад, архівні матеріали, які супроводжують хрестоматії з історії українського права, містять унікальні фотокопії зберігання списків у бібліотеках Петербурга, Москви, Києва та Варшави, а також інформацію про їхню публікацію в академічних серіях кінця XIX — початку XXI століття [30].

Таким чином, археографічні публікації та компаративні збірники є незамінним джерелом для поглибленого аналізу Руської Правди як тексту, що формувався, зберігався, редагувався і вивчався впродовж тисячоліття. Вони не лише забезпечують наукову реконструкцію тексту пам'ятки, а й відкривають доступ до її інтелектуального контексту, локальних інтерпретацій, функціонального навантаження в історії права. Завдяки цим матеріалам пам'ятка постає не лише як документ минулого, а як динамічний текст, що постійно оновлюється у своїх значеннях через нові прочитання, переклади, публікації та зіставлення з іншими правовими традиціями.

1.3. Методика інтерпретації та критики текстів «Руської Правди»

Текстологічний аналіз Руської Правди становить важливий напрям дослідження цієї унікальної правової пам'ятки, адже дозволяє не лише виявити структурну й змістову варіативність її текстів, а й осмислити механізми поширення, редагування й адаптації норм у межах давньоруського суспільства. Розмаїття списків, наявність різних редакцій, численні інтерполяції й трансформації лексики протягом кількох століть — усе це зумовлює потребу в ретельному філологічному підході до тексту «Правди», що виходить за межі лише юридичного або історичного аналізу.

В основі текстологічного підходу лежить вивчення оригінальних списків, їхня критична обробка, порівняння, встановлення авторитетності варіантів, а також реконструкція первісної редакції. Науковці, які працюють у цьому напрямі, прагнуть не тільки дати відповідь на запитання, «що написано», але й — «чому саме так», «як це змінювалося» та «яким чином це відображало або впливало на соціальну дійсність». Саме через цей тип аналізу стає можливим побачити не лише структуру правового мислення, зафіксовану в Руській Правді, а й процес її еволюції як живого тексту, що зазнавав численних редакторських втручань, скорочень, доповнень і цілеспрямованих інтерпретацій з боку переписувачів і правників пізніших епох.

У дослідженнях українських науковців XX–XXI століть послідовно відстоюється теза про існування «динамічної правової традиції» в Київській Русі, яка знайшла своє відображення саме в текстовій багатоманітності списків Руської Правди. Зокрема, в праці Іванова В. М. підкреслюється, що виявлені списки мають не лише лінгвістичні й граматичні відмінності, а й смислові модифікації, пов'язані з потребами локального середовища: у новгородських варіантах, наприклад, переважають норми, пов'язані з торгівлею, тоді як у київських — питання земельної власності та князівських повноважень [31, с. 138].

Ці спостереження підтверджуються також у працях Осташової В. О., яка вказує на те, що багато норм, які в пізніших списках подані у формі вже сформованих приписів, у ранніх редакціях мають фрагментарний, іноді навіть умовний характер. Це, на її думку, свідчить про те, що текст Руської Правди не стільки був зразком кодифікованого закону, скільки постійно оновлюваним збірником практичних норм, які узагальнювали досвід юридичних рішень, прийнятих у попередніх поколіннях [32, с. 182].

Особливу увагу в текстологічному аналізі привертає дослідження інтерполяцій — вставок, що з'явилися в пізніших списках, іноді навіть без позначення змін. Ці інтерполяції часто вводять нові терміни, розширюють або конкретизують норми. Наприклад, у роботі Максимейка М. О. докладно розглянуто більше двадцяти таких вставок, що торкаються кримінального й

процесуального права, а також вжитку понять, які раніше не фіксувалися у правовій термінології Київської Русі. Зокрема, автор вказує на те, що у деяких списках після XII століття з'являються елементи, що засвідчують вплив візантійської або балканської правової традиції, що є яскравим прикладом трансформації правового тексту під впливом культурно-історичних чинників [33, с. 808].

Філологічна точність і семантичний аналіз юридичної лексики в Руській Правді дають змогу реконструювати первинне значення термінів, що втратили або трансформували своє значення в пізніших редакціях. У публікаціях Заходу, зокрема в працях Денисова Г. О., наведено приклади того, як одна й та сама норма змінює свій семантичний акцент залежно від місця в структурі тексту чи синтаксичного контексту. Наприклад, слово «вирник» у ранніх списках означає виконавця князівського рішення, тоді як у пізніших текстах — уже фактично судового пристава з адміністративними функціями [34, с. 378].

Текстологічний аналіз також дає змогу побачити відмінність між «правовим кодексом» і «правовою традицією». У цьому аспекті особливо цінними є роботи Терлюка І. Я., який розглядає Руську Правду не як завершений продукт кодифікаційної діяльності, а як відкритий правовий простір, де кожна редакція є фіксацією конкретного історичного моменту. Саме через текстологічні спостереження дослідник доходить висновку, що Руська Правда виконувала не стільки функцію статичного закону, скільки була способом збереження соціального балансу через постійне узгодження норм із реаліями часу [35, с. 259].

Таким чином, текстологічний аналіз відкриває нові горизонти у вивченні Руської Правди як історичного джерела. Він дозволяє не лише побачити багатогранність редакцій, виявити смислові зсуви й редакторські втручання, але й простежити внутрішню логіку правового мислення Давньої Русі. Саме завдяки цьому підходу Руська Правда постає як живий і динамічний текст, здатний до саморозвитку й адаптації — текст, що був не просто фіксацією норм, а інструментом правової комунікації в суспільстві, яке шукало форм справедливості й легітимності.

Порівняльно-правовий підхід до вивчення Руської Правди відкриває нові можливості для глибокого розуміння цієї пам'ятки в контексті світової історії права. Такий підхід дозволяє не лише ідентифікувати її унікальні риси, а й співвіднести їх із загальноєвропейськими закономірностями правового розвитку, виявити паралелі, типологічні подібності й принципові відмінності. Порівняльний аналіз є ефективним методом у процесі реконструкції правової системи Київської Русі, адже дає змогу побачити її не як ізольоване явище, а як частину ширшої європейської правової цивілізації.

Руська Правда — це водночас і результат внутрішнього правового розвитку давньоруського суспільства, і продукт взаємодії з іншими правовими культурами. Застосування порівняльного методу у вивченні її текстів дозволяє виявити елементи, що перегукуються з нормами німецького звичаєвого права, скандинавських саг, франкських кодексів, а також із нормами візантійського номоканону. Така подібність засвідчує спільну для середньовічної Європи тенденцію до домінування компенсаторного (вірного) права, широке використання штрафів, фіксацію соціальних ієрархій, а також становий характер відповідальності [36, с. 448].

Одним із найбільш вивчених об'єктів порівняльного аналізу є Салічна Правда — правовий кодекс франків, створений у V–VI століттях. Дослідники відзначають паралелі в структурі документів, характері покарань, підходах до регулювання майнових злочинів, інституті кровної помсти. У Салічній Правді, як і в Руській, правопорушення компенсується встановленим штрафом (вергельдом), що прямо залежить від соціального статусу постраждалого. Така подібність свідчить про поширення в середньовічній Європі принципу фіксованої грошової відповідальності як засобу запобігання родовій ворожнечі [37, с. 780].

Не менш цікавим є порівняння Руської Правди із германськими «Законами варварів» (*Lex Burgundionum*, *Lex Alamannorum*), які, подібно до «Правди», виникали в межах перехідного періоду від родової організації до ранньофеодального суспільства. У них також простежується тенденція до заміни колективної відповідальності індивідуалізованою формою покарання.

Це дозволяє побачити Руську Правду як частину ширшого правового процесу — від звичаєвої регуляції до протоформ державного законодавства, що відображає еволюцію владної вертикалі та ускладнення соціальної структури [38, с. 10-17].

У працях сучасних дослідників важливу увагу приділено зіставленню Руської Правди із правом Візантії. Оскільки Київська Русь протягом тривалого часу перебувала під впливом візантійської церковної й політичної культури, частина дослідників шукає у Правді сліди номоканонічного впливу. Проте, як засвідчує Кормич А. І., Руська Правда значною мірою зберігає автохтонний характер, а візантійські елементи, якщо і присутні, то не в нормотворенні, а у сфері правосвідомості та загального ставлення до правопорядку. Це відрізняє руську пам'ятку від формалізованих і систематизованих кодексів Візантії, зокрема «Еклоги» чи «Звід законів Юстиніана» [39, с. 504].

Цінним аспектом порівняльного аналізу є зіставлення з кодифікаціями романської правової сім'ї. У працях Скакун О. Ф. відзначено, що Руська Правда хоча й не знала чіткої класифікації галузей права, однак демонструє зародки розмежування публічного та приватного, а також інституту договірних зобов'язань. Зокрема, статті, присвячені «ряду», «заповіту» чи «купівлі» мають внутрішню логіку і правову завершеність, що дозволяє трактувати їх як первинні форми цивільно-правових інститутів [40, с. 88-96].

Таким чином, порівняльно-правовий підхід дозволяє сформулювати цілісне уявлення про Руську Правду як унікальне явище, що поєднує в собі традиції звичаєвого, договірного і писаного права, демонструє власну динаміку і водночас є репрезентантом загальноєвропейської правової еволюції. Порівняння з іншими середньовічними джерелами висвітлює специфіку правового мислення Київської Русі, її соціально-нормативну структуру та засади формування права як системи врегулювання міжособистісних і міжстанових відносин. Цей підхід також дає можливість говорити про Руську Правду як про текст, що був результатом не лише внутрішнього розвитку суспільства, а й взаємодії з ширшими культурно-цивілізаційними тенденціями свого часу.

Джерелознавчі й семіотичні підходи до аналізу Руської Правди становлять важливий напрям сучасного історико-правового дослідження. Вони дозволяють не лише виявити специфіку тексту як письмового джерела, але й реконструювати механізми функціонування права в контексті культури, політики, релігії та світоглядних орієнтирів суспільства. В основі таких підходів лежить ідея, що Руська Правда — не лише збірник норм, а комплексна система символічної комунікації, в якій кожне слово, поняття або правова конструкція має не тільки нормативне, а й культурно-контекстуальне значення.

Джерелознавчий аналіз Руської Правди починається з оцінки автентичності, походження, хронології та типології списків. Дослідники зосереджують увагу на зовнішніх характеристиках джерела: матеріалі, на якому створено документ, графічних особливостях письма, умовах зберігання та передання тексту, а також на текстологічних характеристиках — структурі, стилі, типі формулювань. У межах такого підходу встановлюється ступінь достовірності кожного списку, його співвідношення з іншими редакціями, вплив місцевих традицій або політичних обставин на формування остаточного тексту. Ці елементи дають змогу побачити не лише, як виглядав текст, але й у яких умовах і з якою метою він створювався, редагувався, переписувався [41, с. 137-144].

Джерелознавці розглядають Руську Правду як динамічне джерело — не як застиглу пам'ятку, а як текст, що змінювався, розвивався і взаємодіяв із соціальним середовищем. Зміни в тексті, поява нових термінів, скорочення або розширення окремих норм розглядаються як свідчення змін у суспільстві, трансформацій у структурі влади, змін у культурних уявленнях про справедливість, покарання, власність. У цьому контексті важливими є й питання авторства, адресності, читацької аудиторії, способів поширення тексту, адже саме вони визначають, як Руська Правда діяла в суспільстві як нормативний текст [42, с. 247-254].

Семіотичний підхід дозволяє подивитися на Руську Правду не лише як на правовий текст, а як на систему знаків і символів, через яку суспільство комунікувало і відтворювало свої уявлення про лад, порядок і справедливість.

У межах цього підходу кожна норма розглядається як символічний акт, що має визначене значення для певної соціальної групи, легітимізує певну форму поведінки, створює уявлення про владу, статус, відповідальність. Наприклад, штрафи, визначені у Правді, розглядаються не лише як інструмент компенсації, а як знак відновлення порушеної гармонії, символічний акт примирення між сторонами, що бере на себе функцію збереження соціального порядку [43].

Семіотичний аналіз також звертає увагу на мову Руської Правди, її стилістику, повторювані структури та формули. Типові звороти, сталі конструкції, звернення до сакральних або світоглядних понять — усе це стає об'єктом дослідження. Наприклад, слова «обида», «честь», «суд», «ряд» несуть в собі глибоко вкорінені культурні смисли, які не можна звести лише до юридичного значення. Дослідники вказують, що термінологія Руської Правди пов'язана з усталеними уявленнями про моральний обов'язок, родову гідність, статусне становище особи, що закріплюються й транслиуються через текст як форму колективної правової свідомості [44].

Синтез джерелознавчого та семіотичного підходів дає змогу сформулювати уявлення про Руську Правду як про правову пам'ятку, що виконує функцію не лише регулятора поведінки, але й репрезентанта політичного та соціального світогляду давньоруської доби. Зовнішня форма документа, його структура, варіативність, стиль і навіть спосіб подання норм — усе це є частиною цілісної правової культури, яка включає елементи символічного порядку, влади, обов'язку, карми й моральної відповідальності. У цьому сенсі Руська Правда постає не просто як збірник норм, а як текстуальне втілення «правового космосу» Київської Русі, де кожна правова дія була також культурним актом, що відтворював цілісну модель світу [45, с. 392].

Таким чином, джерелознавчі та семіотичні методи дозволяють вийти за межі нормативного тлумачення Руської Правди й побачити її як багатошарове культурне явище. Ці підходи актуалізують текст у сучасному гуманітарному дискурсі, надають йому статусу не лише правової, а й соціальної, історичної та світоглядної пам'ятки, яка репрезентує не просто закони, а правову свідомість цілого народу.

РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ РУСЬКОЇ ПРАВДИ

2.1. Порівняльний аналіз Короткої, Розширеної та Стислої редакцій

Проблема хронології створення Руської Правди як правової пам'ятки є однією з найскладніших і водночас найважливіших у контексті історико-правового дослідження Київської Русі. Від встановлення точних дат формування окремих редакцій залежить як розуміння етапів розвитку права, так і визначення його функціонального значення у суспільстві конкретної епохи. Наявність трьох основних редакцій — Короткої, Розширеної та Стислої — зумовлює необхідність глибокого текстологічного й історичного аналізу, який дає змогу виявити не лише відмінності між ними, а й послідовність їх виникнення та взаємозв'язок із суспільно-політичними трансформаціями в державі.

Коротка редакція Руської Правди, яка вважається найдавнішою, традиційно датується першою половиною XI століття. Її виникнення пов'язують з ім'ям князя Ярослава Мудрого, за правління якого відбулася спроба систематизації норм звичаєвого права й адаптації їх до нових умов, пов'язаних зі зміцненням князівської влади, зростанням міст і ускладненням соціальної структури. Зокрема, дослідники вважають, що ця редакція виникла після подій 1015–1019 років — братовбивчої війни Ярослава з Святополком і потреби встановлення правового порядку в державі. Саме в цьому контексті вперше згадується про запровадження норм щодо вирішення майнових суперечок, злочинів проти життя та особистої безпеки, що засвідчує появу першої систематизованої форми правового регулювання [46, с. 472].

Окрему увагу дослідники звертають на факт, що Коротка Правда існує у двох варіантах: Правда Ярослава та Правда Ярославичів. Першу з них пов'язують безпосередньо з князем Ярославом, другу — з його синами, які, після смерті батька, у 1072 році доповнили пам'ятку новими нормами, що регулювали взаємини між князівською владою, дружиною, смердами, закупами. Цей момент розглядається як початок переходу від суто звичаєвого права до елементів писаного законодавства, в якому вже можна простежити спробу диференціації правового статусу соціальних груп [47, с. 3-10].

Розширена редакція Руської Правди виникає, імовірно, у другій половині XI — на початку XII століття, й істотно розширює попередні варіанти. Вона відображає процеси ускладнення політичної системи Русі: послаблення централізованої влади, зростання ролі боярства, появу нових соціальних прошарків. У цій редакції помітна тенденція до систематизації норм, з'являються розділи, що стосуються кримінального, процесуального та спадкового права. Багато істориків схиляються до думки, що Розширена Правда була спробою узагальнення регіональних правових практик і встановлення єдиної юридичної мови для всіх удільних князівств. У цьому зв'язку редакцію розглядають як продукт правового компромісу, що мав забезпечити стабільність між князями та їх оточенням [48, с. 159-163].

Хронологічно останньою вважається Стисла редакція, яка сформувалася в другій половині XII або на початку XIII століття. Ця версія значно коротша, ніж попередні, і характеризується прагненням до лаконічності, стислості та спрощення норм. Її поява збігається із періодом феодального дроблення, загострення міжусобних конфліктів та ослаблення центральної влади. Дослідники вважають, що Стисла редакція була створена з практичною метою — як короткий звод найнеобхідніших норм, які використовувалися у судовій практиці на місцях. Її зміст є спрощеною формою попередніх редакцій, позбавленою зайвих повторів, проте вона зберігає ядро правових положень, які залишалися актуальними навіть у добу занепаду Київської держави [49, с. 4-6].

Сучасна наука схильна розглядати всі три редакції Руської Правди не як послідовні «версії» одного закону, а як фіксацію різних етапів правової еволюції. У цьому контексті важливо не лише з'ясувати точну дату появи кожної редакції, а й простежити, як і чому вони доповнювалися, редагувалися, зберігалися й використовувалися. Дослідники погоджуються, що Руська Правда — це не застиглий документ, а жива правова традиція, що адаптувалася до соціальних, політичних і культурних викликів кожного конкретного періоду. Хронологія її редакцій — це відображення історії самого суспільства, його суперечностей, прагнень до впорядкованості й легітимації владних відносин [50, с. 70].

Таким чином, хронологічне розмежування Короткої, Розширеної та Стислої редакцій Руської Правди є не лише результатом текстологічної класифікації, а й віддзеркаленням глибших процесів історичного розвитку Київської Русі. Кожна редакція є дзеркалом свого часу — політичної ситуації, рівня соціальної організації, правових потреб. Їхня послідовність свідчить про здатність суспільства створювати, адаптувати й зберігати правові норми, що й робить Руську Правду унікальним джерелом не лише з історії права, а й з історії державності, культури та суспільства загалом.

Вивчення структурних відмінностей між Короткою, Розширеною та Стислою редакціями Руської Правди є ключовим для розуміння її внутрішньої логіки, рівня правової систематизації та функціонального навантаження. Структура тексту в кожній редакції не лише формує зовнішню композицію пам'ятки, а й відображає певний етап розвитку правової думки Київської Русі, її соціально-політичні запити та способи кодифікації норм.

Коротка редакція, яка вважається найдавнішою, є найбільш фрагментарною і композиційно простою. Вона не має чітко визначених розділів або логічної послідовності статей — правові приписи розміщені у формі переліку без тематичного поділу. Такий підхід є типовим для найдавніших правових кодексів і свідчить про близькість цієї редакції до усної традиції правотворення, де кожна норма функціонувала як самостійна відповідь на конкретну життєву ситуацію. Статті подаються переважно у формі коротких імперативних фраз, які встановлюють покарання або компенсацію за певне діяння. Наприклад, «А ще уб'є — 40 гривен віри» — така лаконічність вказує на звичаєвий характер права, де важливішою була санкція, ніж мотивація або детальне тлумачення.

Розширена редакція, на відміну від Короткої, демонструє спробу систематизації матеріалу. Вона має більш складну внутрішню структуру, де статті об'єднуються за тематичними блоками — кримінальне, процесуальне, майнове право, статусні норми щодо закупів, смердів, холопів тощо. Крім того, спостерігається прагнення до логічного зв'язку між окремими положеннями: наприклад, за нормами про вбивство слідує положення про тілесні

ушкодження, а за ними — про образу честі. У багатьох списках ці норми супроводжуються вступами або поясненнями, що вказує на поступову формалізацію правового дискурсу. Особливістю цієї редакції є також наявність норм щодо судового процесу: вона описує функції суддів, порядок виклику до суду, прийняття присяги, участь свідків — усе це свідчить про значний прогрес у розвитку правової процедури [51].

Стисла редакція, що з'явилася пізніше, має своєрідну компресію змісту. Вона вирізняється компактністю, відсутністю повторів і значним скороченням нормативного матеріалу. При цьому структура тексту зберігає певні ознаки впорядкованості, успадковані з Розширеної редакції. Статті згруповані за змістом, однак подані коротко, без докладних описів процедур чи умов. Дослідники відзначають, що така структура виникла у відповідь на практичну потребу використання норми в повсякденному житті, зокрема в місцевому судочинстві. Ця редакція значною мірою орієнтована на швидке застосування, що й зумовило її лаконічну та функціональну форму.

У межах компаративного аналізу структура редакцій Руської Правди виявляє поступову еволюцію від набору незалежних правових приписів до більш-менш впорядкованого зводу законів. Коротка редакція віддзеркалює звичайний етап розвитку, де право існувало у формі окремих судових прецедентів. Розширена редакція демонструє спробу систематизації, що є ознакою зрілого писаного права. Стисла редакція фіксує прагнення до спрощення й раціоналізації юридичного матеріалу в умовах послаблення державного центру й зростання автономії локальних правових систем [52].

Також важливо зазначити, що окремі списки однієї й тієї ж редакції можуть мати суттєві варіації у структурі. Це стосується, передусім, Розширеної редакції, яка у деяких списках подається з передмовою, поясненнями, іноді з доповненнями, що відсилають до місцевих умов або звичаїв. Така гнучкість структури свідчить про живу правову традицію, де текст не був канонізованим, а змінювався в процесі використання, переписування, адаптації. У цьому полягає унікальність Руської Правди як джерела — вона поєднує риси

нормативного документа, фіксації звичаєвого права та функціонального інструмента соціального управління [53].

Таким чином, структурні відмінності між редакціями Руської Правди — це не просто результат еволюції тексту, а й свідчення змін у характері правової комунікації в Київській Русі. Від фрагментарних настанов до систематизованих кодексів і далі — до лаконічних збірників для практичного використання — ця трансформація відображає поглиблення правосвідомості, ускладнення соціальної організації та зростання ролі писаного слова у легітимації владних і правових відносин.

Редакційні інтерполяції у тексті «Руської Правди» є результатом не лише механічного переписування, а й цілеспрямованого редагування, яке здійснювалося на різних етапах її історичного побутування. Вони становлять невід’ємну частину розвитку правової пам’ятки і свідчать про динамічну природу права в Київській Русі. Основні редакційні інтерполяції, як правило, виникали внаслідок зміни соціально-політичного контексту, потреби адаптації норм до нових обставин, а також під впливом правових і культурних традицій, з якими контактувало руське суспільство.

Редакційні вставки найчастіше з’являлися у списках Розширеної та Стислої Правди. У Розширеній редакції спостерігається намагання систематизувати та деталізувати ті правові норми, що в Короткій редакції мали лаконічний і архаїчний вигляд. Наприклад, у сфері кримінального права додаються статті про відповідальність закупів і смердів, вводиться розгалуженіша система штрафів, а також з’являється низка уточнень щодо порядку судочинства, процедур виклику до суду, надання доказів, що свідчить про спробу унормувати правовий процес відповідно до зростаючої складності соціальних відносин [54, с. 223-224].

У деяких випадках інтерполяції носять яскраво виражений регіональний або практичний характер. Це стосується, зокрема, Новгородських і Псковських списків, у яких фіксуються локальні варіанти норм. Наприклад, у північних регіонах набули поширення норми, що стосуються регулювання торговельної діяльності та захисту приватної власності купців. Такі вставки часто не

зустрічаються в південних списках, що свідчить про редакторське втручання із врахуванням економічної специфіки регіону. У цьому сенсі редакційні інтерполяції виступають не лише текстовими змінами, а й засобом адаптації права до умов місцевого побуту.

Частина редакційних інтерполяцій має характер правового запозичення. У пізніших списках простежується проникнення понять і норм, характерних для візантійського, болгарського або канонічного права. Ці зміни не завжди є прямими перекладами або кальками, однак вони виявляються у зміні юридичної термінології, способів формулювання санкцій чи навіть у стилістиці норм. Такий вплив свідчить про відкритість правової традиції Київської Русі до рецепції чужих моделей за умов збереження автохтонного правового ядра [55, с. 736].

Особливо значущі інтерполяції, що змінювали функціональне навантаження певних правових інститутів. Наприклад, поняття «вирник», яке в ранніх списках означало лише представника князівської адміністрації, у пізніших редакціях трансформується у фігуру судового виконавця, що вже відображає новий рівень інституціоналізації судової влади. Такі зміни є не лише семантичними, а й глибоко соціальними, адже свідчать про еволюцію управлінських структур і ускладнення системи розподілу повноважень.

Таким чином, основні редакційні інтерполяції у «Руській Правді» свідчать про її живу і гнучку текстову природу. Вони не є ознакою спотворення чи спрощення, а радше — маркерами розвитку правової думки, адаптації юридичної мови до змін соціального середовища та постійного пошуку балансу між традицією і новацією. Завдяки таким інтерполяціям пам'ятка постає не як застиглий юридичний документ, а як текст, що постійно оновлюється, відображаючи не лише зміст норми, а й еволюцію самої правової свідомості Давньої Русі.

2.2. Тематичні блоки: кримінальне, майнове, процесуальне право

Правила відповідальності за злочини в «Руській Правді» становлять один із найвагоміших тематичних блоків, що відображає не лише нормативне уявлення про справедливість у Київській Русі, а й глибинну структуру

соціального порядку. Система кримінального права у цій пам'ятці заснована на прецедентному звичаєвому праві, яке поступово адаптується до потреб князівської централізації та розвитку соціально-економічних відносин. Правила, що стосуються кримінальної відповідальності, сформовані в логіці персональної компенсації та індивідуальної вини, і є наочним свідченням переходу від родового до державного права.

Основним принципом кримінального права, відображеним у тексті, є домінування грошової компенсації (віри) над тілесним покаранням. Така система відповідальності не мала на меті карального терору, як у пізніших феодальних кодексах, а прагнула досягти суспільного балансу через примирення сторін. У випадку вбивства встановлювався чіткий розмір штрафу, що залежав від соціального статусу потерпілого: за вбивство смерда — менше, ніж за вбивство представника вищого прошарку або дружинника. Ця градація демонструє станово-стратифіковану структуру суспільства, де право забезпечувало не рівність, а ієрархічну відповідальність, відповідно до ваги особи в соціумі. Важливим є й те, що Руська Правда не знає смертної кари як системного покарання, окрім деяких особливих випадків, що свідчить про прагнення уникнути крайніх форм насильства на користь репараційної моделі вирішення конфліктів [56, с. 1469].

Кримінальне право «Руської Правди» також тісно пов'язане з поняттям кровної помсти, що поступово трансформується в організовану систему віри. На ранніх етапах кровна помста була природним способом захисту честі та роду, однак із розвитком князівської влади ця практика почала обмежуватись через грошову компенсацію, яку сплачував злочинець або його громада. Влада прагнула встановити контроль над механізмом відплати, що виявляється у суворій регламентації суми штрафу та осіб, відповідальних за її сплату. Таким чином, право дедалі більше набирало функцій централізованого регулювання, витісняючи приватну ініціативу у вирішенні конфліктів.

Окрему категорію становлять злочини проти власності, які хоч і регулюються в майновому блоці, але розглядаються і з точки зору кримінального переслідування. Крадіжка, грабунок, приховування вкраденого

караються не лише поверненням майна, а й додатковим штрафом, що мав компенсувати моральну та соціальну шкоду. Ці санкції відігравали важливу роль у зміцненні суспільного довіри до інституту права, особливо в умовах міжусобних конфліктів, нестабільності та соціального напруження. Крім того, важливо зазначити, що окремі норми передбачають спільну відповідальність громади за дії члена верви — ознаку колективної відповідальності, що залишалася рудиментом попередньої соціальної організації.

Найпоширенішими санкціями були віра — штраф за тілесне ушкодження або вбивство, головщина — компенсація родичам загиблого, урок — встановлена сума за крадіжку, а також продаж — як форма відшкодування збитків у разі неспроможності сплатити борг. Усі ці інструменти були частиною загальної системи урівноваження інтересів сторін. Примітно, що часто Руська Правда вказує не лише на санкцію, а й на послідовність її реалізації: хто має її сплатити, як, у який термін. Це свідчить про розвиненість правосвідомості та функціональну ефективність правових механізмів у тогочасному суспільстві [57, с. 361].

Судова процедура у справах про злочини тісно пов'язана з інститутами клятви, свідчення й ордалії, зокрема випробування водою або поєдинком. Ці елементи, хоч і мають архаїчний характер, були формалізовані й включені до офіційного процесуального механізму. Значення клятви як доказу істини було глибоко вкорінене в правову культуру Русі, де правда ототожнювалася з божественним підтвердженням. Отже, правова відповідальність мала не лише соціальну, а й сакральну природу, що робило право частиною не лише організації суспільства, а й його духовного життя.

Таким чином, правила відповідальності за злочини в «Руській Правді» є віддзеркаленням комплексної системи, в якій право виконує не стільки каральну, скільки відновну функцію. Її мета полягала у відновленні соціальної гармонії, регулюванні конфліктів через узгоджені механізми компенсації, покарання й примирення. Такий підхід засвідчує високий рівень розвитку правової культури Київської Русі, що спиралася на морально-етичні уявлення

про справедливість, гідність і порядок, водночас зберігаючи гнучкість і здатність до адаптації у мінливому соціальному середовищі.

Норми спадкування і власності, закріплені в «Руській Правді», є важливим свідченням становлення інституту приватної власності в Київській Русі, а також показником еволюції уявлень про майнові права, родинні обов'язки й правонаступництво. Вони засвідчують поступове формування чіткого правового механізму, що регулював порядок володіння, передачі й захисту майна, і виявляють спробу унормувати стосунки не тільки між окремими членами родини, а й між різними соціальними верствами, що взаємодіяли у сфері господарства та права.

У «Руській Правді» ще зберігається архаїчне уявлення про майно як спільну власність роду, однак дедалі частіше зустрічаються норми, що закріплюють право індивідуального володіння. Найяскравіше це простежується в статтях, що регламентують передачу майна у спадок: майно могло переходити від батька до сина, причому синів розглядали як прямих спадкоємців, тоді як доньки отримували посаг, але не спадкове право на рівні з братами. Така норма зумовлена патрілінійною організацією суспільства, в якій чоловік виступав основним носієм правосуб'єктності, а жінка — радше елементом шлюбно-родинної системи, ніж самостійним учасником правовідносин.

Особливістю норм про спадкування є також відсутність єдиної універсальної схеми: у тексті Правди представлено кілька варіантів правонаступництва, що свідчить про вплив звичаєвого права та соціальних умов. Наприклад, у випадку смерті господаря без прямих спадкоємців його майно переходило до братів, а за відсутності — до представників роду або навіть до князівської влади. Це означає, що пам'ятка фіксує перехід від колективного спадкоємства до персоніфікованої спадкової відповідальності, що було необхідним кроком у формуванні феодальних правових інститутів.

Норми про власність у «Руській Правді» вирізняються особливою увагою до захисту приватного майна — рухомого і нерухомого. Значна частина статей стосується процедур доказування прав на майно, межових спорів, а також

повернення вкраденого чи втраченого. Окремі приписи регламентують передачу майна внаслідок договору купівлі-продажу, застави або дарування. Важливо, що навіть ці угоди мали відбуватися за участю свідків або у присутності княжих посадовців, що засвідчує початок інституціоналізації юридичних дій і фіксації правового статусу речей. Таким чином, власність переставала бути лише фактом володіння й набувала статусу правової категорії з відповідними механізмами захисту [55, с. 736].

Особливо цінним є положення про відповідальність за пошкодження або втрату майна. У разі, якщо особа знищувала майно іншої особи (наприклад, худобу або посіви), вона повинна була компенсувати повну вартість, а в окремих випадках — і додатково сплачувати штраф. Таким чином, у Правді реалізовано принцип відновлення майнового балансу, що не лише компенсував збитки, а й утверджував ідею особистої відповідальності за завдану шкоду. Цей принцип є одним із наріжних у становленні цивільного права, оскільки формує уявлення про недоторканність власності та зобов'язальність її поваги з боку інших осіб.

Норми, пов'язані з передачею земельної власності, хоч і представлені фрагментарно, все ж дають підстави говорити про існування чітких уявлень про межі ділянок, право користування та механізм вирішення спорів. Зокрема, згадується про випадки межевої сварки, вирішення якої здійснювалося шляхом клятви, присяги або вироку від місцевої влади. Це підтверджує факт, що власність не тільки мала економічну вартість, а й виступала елементом соціальної ідентичності, а її захист — справою громадського та правового значення [57, с. 361].

У сукупності норми спадкування і власності в «Руській Правді» демонструють перехід від звичаєвого до писаного права, від родової до приватної моделі володіння, що засвідчує не лише еволюцію правової системи, а й глибокі зміни у соціальній структурі Русі. Ці норми зафіксували перші спроби інституціоналізації майнових прав, заклали основи для правового захисту власності як ключової економічної категорії й створили умови для подальшого

розвитку договірної, спадкової та зобов'язального права в українській правовій традиції.

Процедури судочинства і доказів у «Руській Правді» репрезентують складну та водночас гнучку систему здійснення правосуддя, в основі якої лежали як традиції звичаєвого права, так і перші елементи державного регулювання судового процесу. Ці процедури були не лише інструментами розгляду справ, а й відображенням правової ментальності Київської Русі — уявлень про справедливість, істину, провину та відплату. Саме завдяки системі доказів, порядку розгляду справ і санкціям, що накладалися за порушення норм, стає можливим зрозуміти, як давньоруське суспільство уявляло собі легітимний механізм вирішення конфліктів.

У «Руській Правді» розроблено чіткий процесуальний ланцюг: ініціація справи, виклик відповідача, надання доказів, слухання, винесення рішення й виконання вироку. Судочинство в Київській Русі здійснювалося за участі князя або його представників — тіуна, вирника чи посадника, які не лише виносили рішення, а й відповідали за організацію судового засідання. Проте значну роль у розгляді справ відігравали також громада, вервь або сусіди, що виконували функції свідків, присягальників або поручителів, чим підтверджувалася тісна взаємодія між публічним і приватним началами в системі правосуддя.

Ключовим засобом доказу у кримінальних і майнових справах виступала присяга. Її могли давати сам позивач, відповідач або свідки. Цей акт мав не лише юридичне, а й сакральне значення, оскільки присяга завжди відбувалася перед образом, імена якого часто не вказувалися в тексті, але зазвичай ідеться про ікони чи хрест. Саме сакральний підтекст присяги засвідчує, що довіра до слова, скріпленого клятвою, була фундаментом для прийняття рішення. Якщо одна зі сторін не погоджувалася з результатами присяги, могла вимагатися «очищувальна клятва» або заклик до додаткових свідків, чим ускладнювався процес, але забезпечувався принцип справедливості.

Поряд із присягою в «Руській Правді» згадується судовий поєдинок (ордалія) як форма Божого суду. Це особливо характерно для ранніх редакцій і стосувалося переважно важких злочинів, щодо яких було неможливо зібрати

переконливих доказів. Судовий двобій або випробування водою мали символічний зміст: перемога або невинність визначалася через божественне втручання, тобто справедливість була делегована вищій силі. Попри архаїчність цієї процедури, вона залишалася вагомим інструментом у практиці судочинства аж до домонгольського періоду [58].

Письмові докази в Київській Русі ще не були повністю сформованим елементом судового процесу, однак у Стислому варіанті «Руської Правди» з'являються згадки про «ряди» — письмові договори або угоди, які могли бути використані як доказ права власності чи виконання зобов'язання. Такі документи мали оформлюватися у присутності свідків або посадових осіб і завірялися знаками, що засвідчували автентичність. Це вказує на зародження правової культури письмового підтвердження правочинів, що є важливим кроком до кодифікованого процесу.

Значну роль у доказовому процесі відігравали свідки — як індивідуальні, так і колективні (громадські). Згідно з нормами «Правди», не кожен міг бути свідком: особа повинна була мати статус добропорядного члена громади, бути неупередженою й визнаною обома сторонами конфлікту. У деяких випадках для підтвердження певної події чи факту вимагалася участь двох або більше свідків, що засвідчує елементи формалізму й намагання уникнути маніпуляцій. У разі відсутності свідків могла застосовуватися так звана вервна присяга — колективне підтвердження громади про невинуватість або причетність особи до злочину. Це не лише засіб доказу, а й інструмент внутрішнього самоконтролю громади [49, с. 4-6].

Таким чином, процедура судочинства й система доказів у «Руській Правді» є яскравим прикладом ранньої форми правової системи, що поєднувала сакрально-релігійні елементи з емпіричною логікою пошуку істини. Вона забезпечувала як індивідуальну відповідальність, так і колективну залученість, дозволяючи суспільству не лише вирішувати конфлікти, а й підтримувати правовий порядок через механізми, що визнавалися справедливими всіма сторонами. Судовий процес не був інституційно відокремленим явищем — він

був глибоко вплетений у тканину соціального буття, відображаючи як духовну, так і політичну структуру Київської Русі.

2.3. Відображення суспільних відносин і соціальної стратифікації

Категорії верви, кровної помсти, віри та диференціації покарань, закріплені у тексті «Руської Правди», становлять один із найяскравіших проявів соціальної стратифікації та організації суспільства в Київській Русі. Ці правові конструкції не лише виявляють характер відносин між індивідами та колективами, але й чітко окреслюють механізми врегулювання конфліктів, розподілу відповідальності, визначення міри провини, а також способи відновлення соціального порядку. Через них текст пам'ятки перетворюється не лише на джерело правових знань, а й на інструмент реконструкції реальних соціальних процесів.

Інститут верви — це форма колективної відповідальності громади за дії її членів, що розкриває важливу рису давньоруської соціальної структури: пріоритет громади над індивідом. У межах верви всі члени зобов'язані були спільно відповідати за злочини, скоєні на їхній території, особливо у випадках убивства або крадіжки. Якщо винного не знаходили, то вся вервь несла відповідальність у вигляді колективної сплати штрафу. Це не лише заохочувало до внутрішнього нагляду за поведінкою односельців, а й формувало високий рівень взаємозалежності всередині громади. Таким чином, вервь функціонувала як первинний осередок соціального контролю, а право — як механізм утримання балансу між особистою свободою та колективним добром [50, с. 70].

Не менш важливим елементом давньоруської правової свідомості була кровна помста, яка розглядалася не лише як форма відплати, а й як інструмент підтримання честі роду. Вона передбачала право родичів загиблого на самостійну розправу з винним, що вказує на збереження архаїчних норм децентралізованого права. Проте вже в ранніх списках Руської Правди видно намагання обмежити цю практику й замінити її механізмом компенсації — вірою. Перехід від особистої помсти до грошового відшкодування знаменує собою зміщення акценту з індивідуальної помсти до інституціоналізованого порядку, що контролюється князівською владою.

Віра — це встановлений грошовий штраф за вбивство або інші тяжкі злочини, який сплачував винуватець або його громада. Цей механізм виступав не лише як санкція, а й як символічний акт, який мав на меті відновити порушений суспільний порядок. Розмір віри чітко регламентувався й залежав від соціального статусу потерпілого. Так, за вбивство смерда чи закупа штраф був значно нижчим, ніж за вбивство представника дружини або «мужа княжого». Така стратифікація є доказом чітко ієрархізованої соціальної системи, в якій право не гарантувало рівності перед законом, а лише фіксувало місце кожного у соціальній драбині.

Система диференціації покарань — одна з найяскравіших рис Руської Правди, що демонструє її нормативну чутливість до статусних відмінностей. Покарання за одне й те саме правопорушення змінювалося залежно від того, ким був порушник і потерпілий. Наприклад, холоп за крадіжку карався значно суворіше, ніж вільна людина, а у випадку звинувачення у побитті — навіть без розслідування міг бути виданий на страту. Натомість представники князівської адміністрації або боярства могли розраховувати на менше покарання або на грошовий штраф, що засвідчує юридичну нерівність як норму тодішнього соціального устрою [51].

Таким чином, «Руська Правда» не лише фіксує правові норми, а й відображає всю глибину соціального поділу, структуру домінування та механізми примирення в давньоруському суспільстві. Категорії верви, помсти, віри й покарання показують, як право намагалося врівноважити міжособистісні й міжстанові відносини, водночас закріплюючи в тексті реальні соціальні ієрархії та способи їхнього підтримання. У цій моделі норма не була нейтральною — вона була інструментом організації суспільства, відтворення його цінностей і корекції соціальних відхилень через санкціонований механізм покарання або примирення.

Положення різних верств населення, зафіксоване в «Руській Правді», є одним із найбільш промовистих свідчень соціальної стратифікації Київської Русі. Текст пам'ятки не лише систематизує правові обов'язки й права окремих категорій населення, а й формує цілісну уяву про тогочасну соціальну піраміду,

в якій кожна верства мала визначене місце, функції та правовий статус. Це не абстрактна класифікація — а практично застосована модель суспільного порядку, закріплена правовим текстом і відображена у формі санкцій, обов'язків, форм винагороди та відповідальності.

Найвищу сходинку в соціальній ієрархії посідали князь і його оточення — передусім дружина, тіуни, вирники, отроки, які були частиною княжої адміністрації та воєнної структури. Їхній правовий статус був не лише підвищеним, а й сакралізованим: злочини проти них каралися жорсткіше, розмір віри у разі вбивства дружинника або «мужа княжого» був у кілька разів вищим, ніж за вбивство смерда. Це вказує на те, що представники княжої влади розглядалися не просто як соціальна група, а як носії публічного авторитету, порушення якого тлумачилося як загроза всьому порядку державності [48, с. 159-163].

Середній щабель соціальної драбини посідали вільні люди — «люди» в термінах «Руської Правди», а також смерди. Вільні люди могли виступати як позивачами, так і відповідачами в суді, володіти майном, укладати договори, передавати спадок. Водночас смерди — хоч і були особисто вільними — часто мали залежність від князя або феодала у вигляді обов'язку виконувати певні повинності, сплачувати данину, брати участь у дружині. Їхній правовий статус був менш захищеним, що особливо помітно у нормах щодо покарань: розмір штрафу за вбивство смерда був нижчим, ніж за вбивство члена дружини, а в деяких випадках смерд узагалі не мав права голосу в суді без поручительства.

Закупи становили особливу категорію напівзалежних осіб, які перебували у борговій чи економічній залежності. Вони формально залишалися вільними, однак мали обмежену здатність до участі в правовідносинах. Наприклад, якщо закуп вчинив крадіжку — він не ніс відповідальності як вільна особа, а часто повертався до статусу холопа. За несплату боргу він міг втратити залишки свободи, а отже, перебував у постійній загрозі скочування до рабського становища. Такий стан відображає гнучку соціальну межу між свободою і залежністю, що визначалася економічним контекстом.

Найнижчу соціальну ланку займали холопи — раби, які вважалися власністю своїх панів. У тексті «Руської Правди» їх не розглядали як повноцінних суб'єктів права, а як об'єкти правових дій: їх можна було купити, продати, подарувати чи покарати без суду. Холоп не мав права брати участь у судовому процесі, не міг виступати свідком, а за провину часто карався тілесно або смертю. Проте навіть у цій категорії фіксується правовий регламент — наприклад, господар не мав права вбити холопа без поважної причини, а в разі таких дій мусив сплатити віру князю, що свідчить про поступову інституціоналізацію навіть найнижчих правових статусів [52].

Окремим аспектом соціальної стратифікації було становище жінки. Хоч жінки в Київській Русі формально перебували під опікою чоловіка — батька, чоловіка чи брата — вони мали певні майнові й процесуальні права. Зокрема, вдова могла виступати в суді, вимагати сплати боргу, а також бути спадкоємицею у разі відсутності синів. Разом із тим, жінка не могла бути самостійним суб'єктом у багатьох правових ситуаціях: їй було заборонено свідчити проти чоловіків, вона не могла виступати в ролі головного учасника ряду без сторонньої підтримки. Такий статус фіксує дуальність становища жінки — між обмеженням і відносною емансипацією, що, імовірно, відображало амбівалентність норм звичаєвого і писаного права [46, с. 472].

Таким чином, «Руська Правда» відображає багатопланову модель соціуму, в якому право було не абстрактною системою норм, а живим інструментом підтримання ієрархії, впорядкування обов'язків і можливостей, захисту станових привілеїв і регуляції відносин між різними верствами. Кожна соціальна група в цьому тексті має не лише правовий статус, а й символічне місце у структурі давньоруської цивілізації — від воїна і князя до холопа і вдови. Саме це дозволяє говорити про «Руську Правду» як про не лише юридичну пам'ятку, а про текст соціального договору свого часу, що фіксував порядок, підтримував стабільність і задавав рамки поведінки в межах соціального простору.

Етнокультурні аспекти соціального регулювання, зафіксовані в «Руській Правді», утворюють складну систему символічних, правових і моральних норм,

що відображають ментальність і світогляд давньоруського суспільства. Право в Київській Русі не було лише механічною системою санкцій і дозволів — воно тісно взаємодіяло з культурними уявленнями про добро і зло, гріх і справедливість, про обов'язок перед родом, громадою, владою та Богом. Саме етнокультурна специфіка надавала нормам Руської Правди особливого характеру, що відрізняв її від континентальних правових систем того ж періоду й формував автохтонну українську правову традицію.

Правові норми Русі нерозривно пов'язані з уявленнями про честь, гідність і соціальну репутацію. Злочин розглядався не лише як порушення законодавчої норми, а як образа, завдана особі, родині або громаді. Тому в тексті Руської Правди повторювано з'являється поняття «обида», що має глибокий культурний зміст: ображена сторона не просто зазнавала шкоди, а втрачала статус у соціальному просторі. Відшкодування в таких випадках передбачало не лише матеріальну компенсацію, а й публічний акт відновлення порядку, що свідчить про семіотичний характер права — кожна правова дія була також символічним жестом, який підтверджував усталені уявлення про справедливість.

Іншим вагомим аспектом етнокультурного правового мислення є тісний зв'язок між правом і релігією. У процедурі судочинства широко застосовувалися ордалії — Божий суд через воду або поєдинок, а також клятва на хресті, яка не просто слугувала доказом, а була священним актом, скріпленим вірою в надприродну силу. Такий підхід демонструє синкретизм язичницьких і християнських уявлень, характерний для Київської Русі, де нова релігія ще не витіснила повністю архаїчні вірування, а право виконувало роль регулятора на межі сакрального й світського.

Особливу роль у соціальному регулюванні відігравала громада — вервь, яка була не лише адміністративною одиницею, а й етичною спільнотою. Саме вона відповідала за поведінку своїх членів, брала участь у встановленні істини, виконувала функції контролю, присяги, поручительства. У цьому аспекті Руська Правда фіксує глибоку довіру до колективної свідомості, в якій громада виступає арбітром моралі та правди. Поняття спільної відповідальності за

злочин, навіть у разі невстановлення винного, свідчить про те, що головним об'єктом права була не лише особа, а й цілісність соціального порядку [53].

У тексті пам'ятки чітко простежується зв'язок між правовими категоріями й етнокультурними уявленнями про соціальні ролі. Наприклад, жінка, холоп, смерд чи дружинник — це не лише юридичні суб'єкти, а й носії певного символічного значення. Жінка асоціюється з родиною, вірністю, обмеженою суб'єктністю, але й моральною опорою дому. Холоп — уособлення покірності та підвладності, але також об'єкт обов'язку господаря. Смерд — символ праці, порядку, стійкості, проте позбавлений політичного голосу. Такі уявлення глибоко вкорінені в народному світогляді і закріплені в правових формулах, які без етнокультурного контексту були б незрозумілими або неповними.

Особливої уваги заслуговує роль мови в правовій регуляції. Терміни Руської Правди мають виразне семантичне навантаження, що виходить за межі технічного значення. Слова на кшталт «честь», «ряд», «вина», «кара», «смерть», «віра» несуть у собі не лише опис дії чи стану, а й цілий пласт символічного, культурного значення. У цьому полягає сутність етнокультурної моделі права: через слово формувалася не лише правова реальність, а й моральна система координат, у межах якої суспільство осмислювало себе, свою владу, межі допустимого та сакрального.

Таким чином, етнокультурні аспекти соціального регулювання в «Руській Правді» — це не периферійна риса, а її сутнісна основа. Вони перетворюють текст із набору приписів на код культури, що впорядковував соціальні відносини, легітимізував владу, захищав порядок, формував і підтримував ідентичність. Завдяки цьому «Руська Правда» є не лише правовою пам'яткою, а повноцінним дзеркалом світогляду й етики давньоруського суспільства, в якому право було формою культурного кодування реальності.

РОЗДІЛ 3. РУСЬКА ПРАВДА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТА ДЕРЖАВНОСТІ

3.1. «Руська Правда» як джерело історії права Київської Русі

«Руська Правда» виступає винятковим історико-правовим джерелом, що відображає трансформацію звичаєвих норм у систему писаного права, характерну для Київської Русі. Вона фіксує момент переходу суспільства від усного передання правових приписів до їх кодифікації, демонструючи збереження архаїчних елементів, притаманних правовій традиції раннього середньовіччя. Основою цього документа є звичаєве право — неписані норми поведінки, що формувалися століттями в межах родових і племінних громад, які й далі слугували регулятором соціальних відносин у ранньофеодальній державі.

Звичаєве право, втілене в Руській Правді, вирізняється практичністю, прецедентністю та гнучкістю. У центрі уваги перебуває не абстрактна норма, а конкретна ситуація, що потребує врегулювання — крадіжка, вбивство, суперечка за майно чи спадок. Саме ці ситуації осмислювалися у межах звичаю: як діяти, кому скаржитися, які санкції застосовувати. Таким чином, Руська Правда не є продуктом «творення права» з нуля, а радше — спробою зафіксувати усталені правові моделі, виведені з щоденної практики та соціального досвіду [46, с. 472].

Звичаєві правові інститути пронизують усю структуру Руської Правди. Колективна відповідальність у межах верві, право кровної помсти, обов'язок відшкодувати шкоду за знищене майно або нанесене каліцтво — все це постулати звичаєвого мислення. Водночас навіть поява механізму віри як грошової компенсації за вбивство, що прийшла на зміну помсті, не знищила звичаєвого підґрунтя, а лише надала йому нової форми. Це свідчить про поступовість переходу від традиційного способу регулювання соціального конфлікту до юридичного врегулювання в рамках державної компетенції.

Традиції звичаєвого права простежуються також у формалізованих процедурах. Наприклад, судовий процес у Руській Правді все ще тісно

пов'язаний із інститутами клятви, ордалії, свідчення громади, які були властивими саме звичаєвому мисленню. У спірних ситуаціях основну роль відігравало не об'єктивне розслідування, а репутація сторін, підтримка громади, здатність принести присягу, яка мала сакральну вагу. Це підтверджує той факт, що звичаєва основа залишалася вирішальною у процедурі доведення правоти чи вини, навіть коли йшлося про кодифіковану норму [52].

У межах звичаєвого мислення ключову роль відігравала громада як носій і гарант норм. Саме через неї реалізовувалася правова санкція або захист: громада шукала злочинця, громада підтверджувала факти, громада стежила за дотриманням порядку. Таким чином, державна влада лише частково втручалася в процес правозастосування, делегуючи значні повноваження первинним соціальним одиницям. Це відображає ранню фазу державотворення, в якій князівська влада спиралася на традиційні структури, а не протиставлялася їм.

Попри всі спроби уніфікувати та формалізувати право, Руська Правда зберегла в собі гнучкість, властиву звичаєвому регулюванню. Те, що в тексті не зустрічається жорстких санкцій у вигляді тілесного покарання чи смертної кари (за рідкісними винятками), є проявом логіки звичаю: вирішити конфлікт шляхом примирення, компенсації, збереження соціальної рівноваги. У цьому криється не слабкість, а особлива культура справедливості — та, що будується не на покаранні, а на відновленні. І ця культура — безперечно звичаєва — стала базою для писаного права, зберігшись у правосвідомості наступних поколінь.

Таким чином, Руська Правда є не лише зразком ранньої кодифікації, а й унікальним текстом, що дозволяє реконструювати звичаєву правову систему Київської Русі. Вона свідчить про взаємодію традиції й новації, про поступову трансформацію суспільства із родово-громадської у феодально-державну форму, де право вже не лише традиція, але й засіб централізованого регулювання. І все ж традиції звичаєвого права залишаються у тексті Руської Правди не фоном, а стрижнем правової культури, що визначала цінності, норми та легітимні способи поведінки в тогочасному соціумі.

«Руська Правда» як пам'ятка права Київської Русі, з одного боку, є продуктом автохтонного звичаєвого розвитку, а з іншого — демонструє низку

зв'язків із правовими системами середньовічної Європи. Її положення не виникли у вакуумі, а формувалися в контексті широкого культурного та юридичного обміну, який відбувався через політичні, економічні й релігійні контакти з Візантією, Західною Європою, Великою Моравією, Польщею, а згодом — і Священною Римською імперією. Цей взаємозв'язок не варто сприймати як пряме копіювання, однак очевидно, що Руська Правда репрезентує модель права, яка хоча й була самобутньою, все ж відбивала спільні для європейського правового простору тенденції.

Одним із найважливіших напрямів впливу була Візантія, правова система якої базувалася на кодифікації Юстиніана. У Київській Русі активно перекладалися церковно-правові збірники, як-от «Номоканон» і «Еклога», які, хоч і не були включені до Руської Правди безпосередньо, формували уявлення про роль писаного права, структуру правової системи та значення церковних норм. Через діяльність православної церкви, яка підтримувала зв'язок із Константинополем, в Русі утверджувалася думка про право як джерело справедливого порядку, санкціонованого не лише світською, а й божественною владою. Ця концепція позначилася й на Руській Правді, в якій поступово з'являються елементи сакралізації окремих норм, а судові процедури набувають релігійного підтексту через клятву або ордалії [53].

Окрім візантійського впливу, Руська Правда демонструє паралелі із західноєвропейськими правовими пам'ятками, зокрема — варварськими правдами (*leges barbarorum*), такими як Салічна Правда франків, Лангобардська Правда чи Аллеманська Правда. У цих кодексах, як і в Руській Правді, зберігається домінування компенсаційного принципу покарання: порушення каралося не тілесно, а грошовим штрафом, розмір якого залежав від соціального статусу потерпілого. Ця риса засвідчує європейський характер ранньофеодального права, для якого типовими були такі засади, як персоналізованість правової відповідальності, примат звичаєвих норм і майнова репарація над тілесною карою [51].

Іще одним проявом взаємозв'язку є схожість у підходах до соціальної стратифікації. У Руській Правді, як і в Салічній Правді, передбачена

диференціація покарань залежно від суспільної ролі суб'єкта: окремо регулюються злочини проти простих вільних людей, представників адміністрації, духовенства. Цей поділ є характерною ознакою ранньофеодальних кодексів, у яких право не проголошує універсальної рівності, а закріплює правову відмінність, що базується на становому розмежуванні. Таке правове структурування суспільства на рівні норми засвідчує ідейну близькість Руської Правди до європейських правових моделей того часу [5,22†с. 780].

Західноєвропейський вплив простежується і в самій формі викладу правового тексту. Руська Правда, як і більшість варварських правд, не є логічно побудованою системою, а складається зі статей, які послідовно фіксують окремі випадки — казуси, що були врегульовані у правозастосовній практиці. Така казуїстична структура правового тексту — ще одна ознака спільного культурно-правового ґрунту, на якому розвивалися як Русь, так і її європейські сусіди. Вона демонструє прагматичний підхід до права, в основі якого лежала не доктрина, а життєвий досвід, практика, традиція.

Варто також зазначити, що Київська Русь вела активну династичну, торговельну та дипломатичну політику з європейськими державами, що також сприяло поширенню правових ідей. Шлюби Ярослава Мудрого з династіями Франції, Угорщини, Норвегії та Польщі формували не лише політичні союзи, а й правову відкритість. Хоч Руська Правда й не містить прямих запозичень із західних кодексів, її структура, дух і пріоритети збігаються з логікою розвитку феодального права в Європі — у всіх випадках бачимо прагнення до кодифікації, регламентації майнових і спадкових відносин, врегулювання міжстанових конфліктів, захисту соціального порядку.

Таким чином, Руська Правда є не лише національним правовим кодексом, а й частиною загальноєвропейської правової традиції. Вона містить у собі як архаїчні елементи місцевого походження, так і структурні, процедурні й концептуальні риси, що були спільними для права ранньофеодальної Європи. Її взаємозв'язок із візантійськими та західними правовими системами не

применшує її самобутності, а навпаки — підкреслює її роль як свідчення належності Київської Русі до європейського культурного та правового простору.

Формування законодавчої традиції в Київській Русі, яке закладене у «Руській Правді», стало визначальним етапом становлення української правової культури як писаної, систематизованої і відносно стабільної структури норм, що регулювали ключові суспільні відносини. Ця пам'ятка права знаменує перехід від звичаєвих, переважно усних механізмів врегулювання конфліктів до їх фіксації в письмовій формі, що не лише закріплювало авторитет норм, а й започатковувало традицію правотворення як функції держави. Сам факт існування Руської Правди як писаного зведення норм вказує на появу правосвідомості нового типу — тієї, що спирається на текст, документ, авторитет слова як джерела порядку і легітимності.

У процесі формування законодавчої традиції Руської Правди провідну роль відігравала князівська влада. Ярослав Мудрий, який вважається ініціатором першої редакції цього зібрання — Короткої Правди, діяв не як законодавець у класичному сенсі, а як кодифікатор уже існуючих звичаєвих норм. Він не створював нового права, а систематизував і узаконив ті форми правових відносин, які вже функціонували у суспільстві. Це дає підстави стверджувати, що початкова фаза законодавчої традиції в Київській Русі розвивалася на основі легалізації прецедентної практики, коли держава починала фіксувати правила, що виникли з багаторічної соціальної практики [49, с. 4-6].

Важливо, що подальші редакції — Розширена та Стислива — з'являються вже після Ярослава, у контексті діяльності його синів і наступників, зокрема Ізяслава, Святослава та Всеволода. Це свідчить про поступовий розвиток законодавчої традиції в напрямку династичної спадковості правового мислення, коли правотворення стає атрибутом влади не одного князя, а цілої правлячої династії. У результаті кожне наступне покоління вносило свої правки, розширювало сферу дії норм, адаптувало їх до нових соціально-економічних обставин. Це і є зародок правового еволюціонізму — ідеї, що закон є живим механізмом, який реагує на зміни, а не застиглим канонам.

Поступове розширення тематичних блоків Руської Правди — від кримінального до майнового, процесуального, спадкового, сімейного — демонструє усвідомлення владою необхідності комплексного підходу до регуляції правових відносин. Законодавча традиція, таким чином, формувалася як системне мислення: не окремі реакції на події, а створення узгоджених, взаємопов'язаних правил, які охоплювали всі сфери життєдіяльності суспільства. Така правова логіка властива лише зрілим правовим системам і свідчить про те, що Київська Русь уже на ранньому етапі свого існування творила правову модель, здатну до саморегуляції та самооновлення.

Особливістю законодавчої традиції, започаткованої Руською Правдою, є її збереження в культурній пам'яті навіть після падіння Київської держави. У пізніших українських, білоруських і російських правових кодексах (наприклад, у Литовському статуті, Судебнику Івана III) простежуються прямі або непрямі ремінісценції положень Руської Правди. Це свідчить не лише про її нормативну вагу, а й про те, що вона стала символічним орієнтиром правового мислення — джерелом традиції, до якого поверталися в різні історичні періоди. Законодавство Русі було не просто відповіддю на потреби часу, а фундаментом, на якому будувалися майбутні правові системи [41, с. 137-144].

Ще однією важливою рисою, що вирізняє Руську Правду серед тогочасних правових актів, є її внутрішня узгодженість. Хоча вона й не має чіткої систематики сучасного кодексу, у її структурі простежується логіка розміщення норм — від важливіших до другорядних, від кримінальних до процесуальних, від особистих до майнових. Це засвідчує появу уявлення про закон як цілісний текст, в межах якого має існувати певна структура, ієрархія та логіка. Такий підхід є ознакою зрілої правової культури й становить передумову для подальшої розробки кодифікаційного методу в правотворенні.

Таким чином, Руська Правда заклала підвалини української та ширше — східнослов'янської — законодавчої традиції. Вона не тільки легітимізувала письмове право як форму соціального регулювання, а й продемонструвала спроможність правової системи до поступового вдосконалення, збереження спадковості, інституціоналізації правотворчої функції держави. Її вплив сягав

далеко за межі історичного часу її створення, закріпивши за нею статус першооснови східноєвропейської правової думки.

3.2. Вплив Руської Правди на подальшу правову традицію України

Вплив «Руської Правди» на подальший розвиток правової культури українських земель є безперечним і має глибокий, багатоаспектний характер. Особливо помітною є рецепція її норм у правових пам'ятках Великого князівства Литовського, зокрема в Литовських статутах, які впродовж XVI століття стали основним правовим кодексом на теренах України. Цей процес не був механічним перенесенням норм із давньоруського тексту до нового правового середовища, а радше виявом історичної спадкоємності, де «Руська Правда» функціонувала як матриця правового мислення, яка гнучко адаптувалася до нових політико-соціальних реалій.

По-перше, низка кримінально-правових положень «Руської Правди» була прямо або опосередковано інкорпорована в структуру Литовських статутів. Ідеться, передусім, про інститути верви, віри, кровної помсти та системи штрафів, які в Руській Правді мали компенсаційний характер і ґрунтувалися на принципі соціальної стратифікації. У Литовських статутах ці елементи трансформуються в більш формалізовані правові категорії, однак зберігають притаманну «Правді» логіку врегулювання конфліктів через грошове відшкодування і публічне примирення [32, с. 182].

По-друге, рецепція торкнулася й процесуального права. Ідея позову, присяги, свідків та дуелі як засобу доведення вини, що була закладена ще у «Правді», продовжує існувати в Литовському праві, однак уже в більш систематизованій формі. Зокрема, статuti Великого князівства Литовського включали норми, які передбачали обов'язковість доказів, засвідчених авторитетними членами громади, що перегукується з механізмами суспільної легітимації правосуддя в Київській Русі.

Варто підкреслити, що «Руська Правда» виступала не лише як джерело окремих правових норм, а як носій культурної парадигми — уявлення про право як форму гармонізації міжособистісних відносин, де закон не стільки карає, скільки відновлює баланс у спільноті. Це особливо помітно у способі

формулювання норм у Литовських статутах: значна частина їх має не наказовий, а умовно-дискусивний характер, властивий тексту «Правди».

Рецепція норм відбулася й у сфері цивільного права. Такі категорії як «ряд» (угода), «закуп» (умовна залежна особа), «смерд» (вільний общинник), що фігурували в Руській Правді, були трансформовані у нові юридичні поняття, однак зберігали сутність правового статусу особи, її здатності до правових дій, володіння майном і відповідальності перед громадою чи державою [55, с. 736].

Таким чином, вплив Руської Правди на литовсько-руське право був не лише глибоким, а й тривалим. Він позначився не стільки в прямому копіюванні норм, скільки в концептуальній спадкоємності правового мислення. Через Литовські статuti, ці уявлення транслиувалися далі — в кодифікації козацької доби, міське право та навіть у концепти автономії громад у правничому дискурсі XVIII–XIX століть. Руська Правда не зникла — вона стала тлом і підґрунтям, на якому вибудовувалася нова, але глибоко вкорінена в автохтонну традицію, правова культура українського народу.

Ідеї та правові концепти «Руської Правди» продовжували жити й трансформуватися в епоху українського козацтва та Гетьманщини, відіграючи роль глибинного культурного коду, що зумовлював характер юридичної традиції в нових соціально-історичних умовах. У цьому періоді право було не лише інструментом управління, а й виразом правосвідомості, що вкорінилася в століттях локального самоврядування, громадської автономії та звичаєвого регулювання. «Руська Правда», незважаючи на віддаленість у часі, не втрачала своєї актуальності — її норми, принципи та навіть стилістика мислення продовжували впливати на правову культуру козацької України, особливо в сферах судочинства, власності, процесуального устрою та уявлень про справедливість.

Ключовим чинником рецепції стало те, що ідеї «Правди» не були пов'язані з монополією централізованої державної влади, а тяжіли до традицій громадського самоврядування та морально-етичного врегулювання конфліктів, що прекрасно лягало на структуру козацької громади, де значну роль відігравала рада, старшина, виборність посад і публічність рішень. У козацьких

звичаєвих кодексах, таких як «Статті Війська Запорозького», «Порядки військові», а також у численних універсалах та судових книгах, фіксується тяжіння до гнучкого вирішення суперечок, компромісу, персоніфікованої відповідальності та пріоритету морального авторитету — всі ці елементи мають спільну матрицю з руськоправдовою традицією [53].

Особливо помітним цей вплив стає в практиці козацьких судів, де основним принципом виступала не формальна законність у вузькому розумінні, а розгляд справи через призму громадської думки, звичаєвого уявлення про справедливість і пошуку соціальної гармонії. Як і в «Руській Правді», тут часто не йшлося про покарання як акт державної репресії, а про відновлення порушеного порядку через угоду сторін, відшкодування або публічне каяття. У документах Гетьманщини простежуються також терміни, споріднені з лексикою «Правди»: «вина», «честь», «кривда», «вирок», «ряд», що свідчить про спадкоємність не лише у змісті, а й у мові права [51].

Ще одним важливим аспектом є інститут власності й договірних зобов'язань, які в Гетьманщині зберігали риси персоналізованої, обмеженої майнової відповідальності, притаманної ще Київській Русі. Ідея того, що угода має силу завдяки слову честі та підтримується громадою, є наскрізною у козацькому праві — вона тісно перегукується з положеннями «Руської Правди» про «ряд» і «поруку». Це свідчить про те, що руська правова модель не просто зберігалася як пам'ять, а функціонувала як жива основа практики, що забезпечувала стабільність правових очікувань у суспільстві.

У системі козацької юстиції відчутні також елементи правового плюралізму, властивого «Руській Правді». Йдеться про співіснування звичаєвих, писаних і церковних норм, що застосовувались у залежності від характеру справи та соціального статусу сторін. Така гнучкість відтворює правову ментальність, закладену ще в ранньоруський період, коли верв, княжий суд, громадське порозуміння та церковна мораль діяли одночасно й доповнювали одне одного. У гетьманських універсалах і судових розпорядженнях XVII–XVIII століть це виражається у формах компромісних рішень, узгоджених вироків і публічного примирення — типових рисах руської правової культури.

Таким чином, гетьманське та козацьке право постає не як відрив від попередніх форм правової організації, а як їх еволюція, що зберігає внутрішнє ядро, сформоване ще в Київській Русі. «Руська Правда» залишалася живим джерелом не стільки у вигляді прямих цитат, скільки як правова традиція, стилістика мислення, механізм бачення суспільного порядку та справедливості. Цей тяглий вплив забезпечував правовій культурі України тяглисть, гнучкість і глибоку вкоріненість у власному історичному досвіді, який продовжував жити навіть у періоди політичної нестабільності чи зовнішнього домінування.

«Руська Правда» стала не лише пам'яткою законодавчого характеру, а й потужним джерелом формування правової культури українського народу, що виявлялося як у сфері правотворення, так і в глибоких ціннісних орієнтирах суспільства. Її норми, незалежно від змін політичного устрою, не втрачали актуальності, трансформуючись у правосвідомість, уявлення про справедливість, взаємну відповідальність, легітимність влади та функціонування суспільного порядку. У цьому контексті правова культура постає не лише як сукупність законів, а як спосіб мислення, модель суспільної поведінки, що формувалася протягом століть під впливом фундаментальних норм, закладених у тексті «Руської Правди».

Серед ключових моментів значення пам'ятки для формування правової культури є утвердження ідеї права як узгоджувального механізму між індивідом і громадою. «Руська Правда» не лише регламентувала юридичні дії, а й виступала текстом, який формував уявлення про те, що соціальний порядок можливий лише на засадах справедливого балансу між владою, особистістю та суспільством. Цей підхід, заснований на концепціях верви, поруки, ряду, відшкодування та публічної угоди, став основою для українського правового мислення у подальші епохи — від княжих часів до козацької доби та навіть у правовій традиції модерної доби. У системі категорій, які визначали поведінку — «честь», «кривда», «вина», «образа» — було закладено глибоко етичне, аксіологічне осердя, що перетворювало правову норму з простого правила на моральний імператив, внутрішньо прийнятий індивідом і суспільством [58].

Формування правової культури на основі «Руської Правди» відбувалося через постійну інтерпретацію та актуалізацію її змісту. Це стало можливим завдяки текстовій гнучкості пам'ятки — здатності трансформуватися відповідно до змін соціального контексту, залишаючись при цьому джерелом стабільних моральних і правових орієнтирів. У різних редакціях і списках Правди містяться ознаки того, що навіть із часом, коли норми втрачали безпосередню юридичну силу, вони продовжували виконувати виховну, ідентифікаційну й регулятивну функції. Через такі механізми правова культура починала відтворюватися не лише на рівні інституцій, а й у практиках повсякденного життя, у родинних стосунках, громадських ритуалах, формах колективної відповідальності, церковній моральності [51].

Особливої ваги «Руська Правда» набуває як джерело формування української традиції правової автономії та колективної участі у прийнятті рішень. Її текст, який відображав механізми згоди, присяги, скликання верви, відновлення справедливості через громаду, заклав у підсвідомість поколінь ідею про те, що право має народжуватися не лише від верхівки, а й через горизонтальні суспільні механізми. Ця парадигма, вкорінена в середньовічному праві, пізніше трансформувалася в козацьку ідею ради, в традицію громадського самоврядування, у сучасну концепцію децентралізації, де спільнота вважається не пасивним об'єктом управління, а активним суб'єктом правової дії [57, с. 361].

Символічне значення Руської Правди також полягає в тому, що вона виступала чинником легітимації права як частини національної ідентичності. У її тексті були закладені уявлення про порядок, які впродовж століть сприймалися не як зовнішні вимоги, а як вітчизняні цінності. Саме тому навіть у пізніші епохи — в умовах литовського, польського, московського панування — апеляція до давньоруського права сприймалася як форма духовного опору, символ безперервності національного правового розвитку, доказ того, що український народ має власну історичну правову матрицю, не запозичену ззовні, а витворену у власному культурному ґрунті.

Отже, «Руська Правда» відіграла визначальну роль у становленні української правової культури, сформувавши її глибинну структуру, мову, цінності та моделі поведінки. Вона стала не лише джерелом норм, а й текстом, у якому народ осмислював свою правову сутність, межі свободи, обов'язок перед громадою, критерії справедливості. Саме ця унікальна здатність пам'ятки поєднувати правову, моральну й культурну функції забезпечила їй довговічність і зробила її підґрунтям національної правової ідентичності, яка трансформувалася й зберігалася крізь віки.

3.3. Значення пам'ятки для сучасної історичної науки

У сучасній історичній науці «Руська Правда» постає не лише як зразок давньої правової кодифікації, а як багатовимірне джерело, що дозволяє здійснювати дослідження на перетині історії, права, соціології, антропології, культурології, філології та навіть психології. Її міждисциплінарний потенціал обумовлений як багатошаровістю змісту пам'ятки, так і складною структурою контекстів, у яких вона функціонувала. У тексті «Правди» поєднуються норми звичаєвого права, елементи релігійної моралі, архаїчні соціальні уявлення, особливості мислення середньовічної людини, а також форми соціального контролю, які водночас виконують функцію регуляції, примусу, збереження порядку та формування легітимності. Завдяки цій складності пам'ятка дає змогу сучасним науковцям не тільки реконструювати минуле, а й осмислювати механізми правової культури, соціального обміну, влади, символічного порядку та колективної ідентичності [53].

Юридичний аналіз «Руської Правди» дає змогу виявити ранні форми судочинства, правового статусу особи, уявлення про вину, відповідальність, санкцію та власність. Ці норми не існують у вакуумі, а нерозривно пов'язані з соціальною структурою, тому правознавчі студії дедалі частіше поєднуються з соціологічними підходами, що дозволяють бачити право як форму соціального договору, компромісу між владою і громадою. У цьому сенсі «Правда» є цінною для дослідників, які працюють із моделями влади, конфлікту та правового регулювання в традиційних суспільствах. Аналіз структури вироків, принципів відшкодування та механізмів примирення дозволяє вивчати історію

права не як сукупність норм, а як живу соціальну практику, в якій формуються уявлення про справедливість, межі насильства та рівень солідарності у спільноті [39, с. 504].

Крім того, «Руська Правда» є надзвичайно цінною для культурології та філології, адже вона містить мовні формули, стереотипи, повторювані звороти та семантичні конструкти, які втілюють ментальність епохи. Аналіз лексики та стилістики пам'ятки дозволяє відтворити не лише правову термінологію, а й культурні коди: поняття честі, образи, помсти, порядку, віри. Саме тому філологи й культурологи бачать у «Правді» не лише нормативний документ, а вербальну структуру соціального космосу — текст, який відображає світоглядну модель, у якій кожне поняття має і правову, і етичну, і символічну вагу.

Великий інтерес до пам'ятки також виявляє історична антропологія — напрям, що досліджує не лише події чи структури, а досвід людини в історії. З погляду антрополога, «Руська Правда» дає унікальну можливість реконструювати повсякдення: у ній зафіксовано, як люди жили, працювали, сварилися, захищали свої права, карали та пробачали. У кожній нормі — від регулювання шлюбів до опису тілесних ушкоджень — міститься інформація про соціальні ролі, уявлення про тіло, страждання, гідність, честь, публічну мораль. Усе це відкриває широке поле для антропологічного прочитання джерела, де текст стає свідченням не лише правового мислення, а й людського досвіду в конкретному культурному контексті.

Не менш продуктивним є і герменевтичний підхід, у межах якого дослідники зосереджують увагу на інтерпретації змісту «Правди» як тексту, що постійно оновлюється в нових історичних контекстах. Герменевтика дозволяє бачити, як текст Руської Правди «говорить» сучасному досліднику, як змінюється його значення залежно від наукового дискурсу, ідеології чи національного запиту. У такому підході пам'ятка стає не лише об'єктом вивчення, а партнером у науковому діалозі, який дозволяє порівнювати світоглядні структури, шукати архетипи, відчитувати символи, що залишаються

актуальними для сучасної людини — від проблеми справедливості до пошуку сенсу в спільному правовому житті [53].

Отже, «Руська Правда» має величезний міждисциплінарний потенціал, який лише розкривається в умовах сучасної науки. Вона перестає бути суто юридичним або історичним артефактом і постає як жива система, що дає можливість аналізувати світогляд, культуру, право, емоції, поведінку, конфлікти та цінності середньовічної людини. Цей потенціал робить пам'ятку не лише актуальною для науки, а й винятково важливою для формування гуманітарного знання про Україну як носія власної глибокої, структурованої і вкоріненої правової традиції.

У контексті формування сучасної системи правничої освіти в Україні «Руська Правда» відіграє особливу роль як джерело не лише історико-правових знань, а й як основа правового мислення, що поєднує теоретичний, аксіологічний і культурний аспекти. Її включення до навчальних програм вітчизняних закладів вищої освіти дає можливість майбутнім правникам не тільки ознайомитися з первинними формами вітчизняного законодавства, а й сформуванню глибше розуміння природи права як суспільного явища, що еволюціонує у відповідь на соціальні, політичні та духовні виклики. На відміну від суто формального підходу до права як до набору нормативних актів, «Руська Правда» дозволяє студентам побачити право як живу систему, що народжується в надрах народної традиції, менталітету й досвіду справедливості, який формується поколіннями [51].

Навчання з використанням «Руської Правди» як навчального джерела сприяє розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей та міждисциплінарного підходу до правових питань. Вивчення пам'ятки вимагає від студента не лише розуміння змісту норм, а й уміння аналізувати їх у конкретному історичному контексті, співвідносити з соціальною структурою суспільства, моделями комунікації, системами вірувань та етичними установками. Такий підхід формує правника не технократичного типу, а освіченого гуманітарія, здатного бачити право не ізольовано, а як частину

цілісної картини світу, де юридичне мислення ґрунтується на діалозі з історією, культурою й людськими цінностями [41, с. 137-144].

«Руська Правда» також актуалізує важливі категорії правничої етики, які мають фундаментальне значення для сучасного правника: честь, справедливість, відповідальність перед громадою, примирення як альтернатива покаранню. Це дозволяє формувати в студентів уявлення про право як про інструмент збереження людської гідності, соціального балансу, а не лише санкціонованого механізму примусу. Особливо цінною є та обставина, що пам'ятка не зводиться до абстрактних декларацій, а демонструє, як ці категорії функціонували в конкретних правових практиках Київської Русі — у справах про крадіжку, образу, вбивство, майнові спори — завдяки чому майбутній правник здобуває історично вивірене розуміння змісту ключових юридичних понять.

Окрім цього, «Руська Правда» дозволяє по-новому інтерпретувати саму ідею національного права. Вивчення її тексту в умовах українського освітнього простору створює підґрунтя для формування у студентів уявлення про право як елемент національної правової ідентичності. Ідеться про закріплення думки, що українське право не є вторинним щодо західноєвропейських моделей, а має власну глибинну традицію, закорінену в давньоруській правовій культурі. Це важливо не лише з педагогічного, а й з ідеологічного погляду, адже формує почуття професійної відповідальності, гордості за національну правову спадщину та усвідомлення ролі правника як спадкоємця культурно-історичної місії.

Таким чином, актуальність «Руської Правди» для правничої освіти полягає в її здатності не лише надавати історичне знання, а й формувати правову свідомість нового покоління юристів — не механічних виконавців норм, а інтелектуалів і гуманістів, здатних мислити в історичній перспективі, діяти етично й глибоко осмислювати соціальну роль права. У цьому сенсі вона є не просто об'єктом вивчення, а педагогічним інструментом виховання громадянського, професійного та морального ідеалу правника.

Перспективи подальших досліджень «Руської Правди» як історичного, правового та культурного джерела залишаються надзвичайно широкими й

актуальними в умовах трансформації наукових парадигм, посилення міждисциплінарних підходів та зростання інтересу до національної правової ідентичності. Попри тривалий історіографічний досвід вивчення пам'ятки, вона досі не вичерпала свого наукового потенціалу, оскільки залишається відкритим цілий спектр питань, пов'язаних як зі змістом окремих норм, так і з механізмами їх функціонування в соціальному середовищі, варіативністю текстів, контекстом рецепції та трансформацією значень у пізніші історичні періоди. Новітні дослідження мають змогу не лише уточнювати раніше сформульовані висновки, а й пропонувати нові інтерпретації, що враховують розвиток гуманітарних наук, впровадження цифрових технологій у джерелознавство, інструменти лінгвістичного моделювання та семіотичного аналізу правових текстів [35, с. 259].

Особливо перспективним є напрям цифрової археографії та текстології, в межах якого стає можливим створення повноцінних електронних корпусів списків «Руської Правди», з урахуванням їх варіативності, локальних особливостей та графічних відмінностей. Такі електронні ресурси можуть слугувати базою для точного лінгвістичного, правового та культурного аналізу тексту, що дозволить не лише реконструювати логіку розвитку правових норм, а й простежити механізми їх редагування, поширення та регіонального пристосування. Уже сьогодні існують перші ініціативи щодо візуалізації правових структур пам'ятки, зіставлення її з іншими середньовічними кодексами, що відкриває нові горизонти для компаративістики та юридичної історії.

Подальші студії можуть також звертатися до «Руської Правди» як джерела з історії повсякденного життя, правового побуту, гендерних ролей, психології середньовічної людини. Норми, що регулювали стосунки між громадами, членами родин, підлеглими й можновладцями, містять у собі не лише нормативний, а й глибоко емоційний і світоглядний пласт, що досі не є достатньо осмисленим. У цьому контексті актуальним є поєднання правознавства з антропологією, соціальною історією та психологією, що дозволить побачити в «Руській Правді» не лише юридичний документ, а текст,

у якому зашифровано уявлення про норми, межі дозволеного, справедливість, покарання й гідність у руському суспільстві [57, с. 361].

Значною залишається також потреба у вивченні рецепції «Руської Правди» у різних етапах української правової традиції — від Литовських статутів до судових норм козацької доби й формування звичаєвого права XIX століття. Попри наявність окремих праць, це питання потребує систематичного дослідження, з опорою на порівняльно-правовий аналіз і прослідковування наскрізних мотивів правового мислення, яке формувалося під впливом давньоруських норм. Такі студії здатні не лише реконструювати тяглість української правової ментальності, а й дати відповідь на питання, чому певні правові концепти виявляються життєздатними впродовж століть, зберігаючи при цьому адаптивність до нових суспільних умов.

Не менш важливою перспективою є поглиблення семіотичного підходу до аналізу тексту «Руської Правди». Вивчення правових термінів як знаків, наповнених соціокультурними значеннями, дозволяє розкрити глибші структури влади, підпорядкування, авторитету, сакралізації норми. Такий підхід дає змогу не лише інтерпретувати текст на новому рівні, а й зробити його релевантним у сучасному гуманітарному дискурсі, який дедалі більше орієнтується на контекст, символ, мову і політичну уяву. У цьому сенсі «Руська Правда» постає не як архаїчний документ, а як живий текст, здатний відповідати на виклики сучасності, бути інструментом осмислення права не лише як інституції, а як мови культури [58].

Таким чином, перспективи подальших досліджень «Руської Правди» пов'язані не тільки з уточненням її історичного змісту, а й з розширенням методологічних рамок, інтерпретаційних моделей і аналітичних стратегій. Вона залишається відкритим об'єктом для нових прочитань, адаптованих до потреб XXI століття — з його акцентом на мультидисциплінарність, гуманітарну чутливість, культурну пам'ять та правову рефлексію. Пам'ятка, створена в XI столітті, продовжує бути актуальною не лише для істориків, а й для правників, філологів, культурологів, філософів і всіх тих, хто шукає витоки правової ментальності, що живить сучасну правову свідомість українського суспільства.

ВИСНОВКИ

Вивчення «Руської Правди» у площині її історико-правового, культурного та освітнього значення засвідчує її виняткову роль як фундаментальної пам'ятки української правової традиції. Цей документ не зводиться лише до набору нормативних приписів – він є свідченням цілісного правового світогляду, який формувався протягом століть у середовищі східнослов'янських народів. Змістові й структурні особливості пам'ятки дозволяють говорити про існування у Київській Русі не лише емпіричного звичаю, а вже досить розвиненої правової системи, яка поєднувала світське, родове й моральне право. На відміну від норм, створених у владному центрі й нав'язаних зверху, «Руська Правда» відображає процес правотворення, що народжувався з життя самої громади, з її потреб, конфліктів, моральних уявлень і досвіду взаємодії. У цьому полягає унікальна вартість пам'ятки для сучасної науки – вона дозволяє реконструювати не лише конкретні норми, а й уявлення суспільства про допустиме й недопустиме, про форму відновлення справедливості та легітимність покарання.

Пам'ятка демонструє складну правову систему, що розвивалася відповідно до соціальних змін. Її норми фіксують зв'язок між владою, громадою та особою, засвідчуючи наявність правової культури, в якій головним етичним імперативом була не помста, а відшкодування й примирення. Такий підхід вимагає від історика й правника бачити право не лише у площині санкції, а як інструмент гармонізації суспільних відносин. Саме цим пояснюється довговічність впливу «Руської Правди»: її норми зберігали актуальність і в Литовсько-Руському праві, й у гетьманських універсалах, і в звичаєвій практиці, й у народному сприйнятті справедливості впродовж багатьох століть. Її структура й мова стали основою формування українського правового стилю, в якому поєднуються етична чутливість, увага до конкретики справи та пріоритет збереження соціального миру над каральною функцією закону.

У сучасному науковому дискурсі «Руська Правда» постає джерелом, що відкриває нові горизонти для міждисциплінарного аналізу. Її текст можна

читати як юридичний кодекс, як історичне свідчення, як культурний наратив, як мовну систему або як правовий архетип, що вплинув на ментальність багатьох поколінь. У ній приховані смисли, що виходять за межі правового формалізму: вона дозволяє побачити, як формувалися уявлення про провину, вибачення, гідність, соціальну вагу злочину та моральне право на захист. Її поява й поширення вказують на процес становлення колективної правової пам'яті – такої, що через текст узаконює певну модель поведінки, закріплює норми й механізми розв'язання конфліктів, а також зберігає їх для майбутніх поколінь. Саме тому пам'ятка не є застиглим джерелом минулого – вона живе в традиціях, у правовій культурі, в мовленні, у способі сприйняття права як феномена.

Особливе значення вона має для сучасної правничої освіти, де функціонує не просто як навчальний матеріал, а як основа формування глибокого професійного і морального світогляду. Її вивчення дає змогу майбутнім юристам зрозуміти витoki української правової думки, усвідомити право як не лише технічну галузь знань, а як філософію людського співжиття, систему координат, у якій свобода та відповідальність співіснують у рівновазі. Через аналіз змісту «Руської Правди» формуються уявлення про справедливість не як про формальну норму, а як про цінність, що має бути реалізована з урахуванням обставин, мотивів, інтересів громади й особи. Вивчення пам'ятки активізує філософське та етичне мислення, формує здатність бачити в праві не лише норму, а й моральну відповідальність, обов'язок і повагу до людської гідності.

Значення пам'ятки не обмежується ні національними, ні часовими межами. У часи політичних криз, втрати державності або культурного тиску ззовні вона ставала точкою опори, інструментом самоідентифікації, засобом доведення наявності власної правової традиції, що постала не як калька з чужого досвіду, а як глибоко автентичне явище, вкорінене в реалії східноєвропейського середньовіччя. У цьому сенсі «Руська Правда» виступає не лише об'єктом дослідження, а суб'єктом історичної дії – через неї українське суспільство артикулювало своє розуміння порядку, справедливості й влади,

захищало свою правову автономію й передавало через покоління образ справедливого суспільного устрою. Тому її вивчення й сьогодні дає змогу побачити право в історичній глибині, відчувати його зв'язок із життям людини, осмислити не лише минуле, а й сучасні виклики з точки зору тяглої правової традиції.

Отже, «Руська Правда» залишається текстом, який не втрачає свого значення в сучасному науковому, правничому та освітньому просторі. Її актуальність не вичерпується історичним статусом – вона є джерелом розуміння суті права як частини культурного досвіду народу, формою передачі правової ментальності, засобом виховання свідомого громадянина та відповідального фахівця. Її текст і далі промовляє до сучасного читача мовою гідності, рівноваги, пошуку істини та віри в справедливість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко І. Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2022. Вип. 75. С. 3-16.
2. Безклубий І. А., Гриценко І. С., Шевченко О. О. Історія українського права : навч. посіб. Київ : Грамота, 2010. 336 с.
3. Велесова книга: духовний заповіт предків / пер. з ритм. укр. мов. Б. Я. Яценко. 2-ге вид. Київ : Велес, 2006. 256 с.
4. Гончаренко В. Д. Тернистий шлях до незалежності. Вісник Академії правових наук України. 1996. № 7. С. 3–14.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / ред. П. С. Сохань. Київ : Наукова думка, 1993. Т. 1. 648 с.
6. Демиденко Г. Г. Ярослав Мудрий і його час. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
7. Єрмолаєв В. М. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків, 2014. С. 294.
8. Іванченко Р. Четверте воскресіння України. Урядовий кур'єр. 1999. № 157. 21 серп.
9. Кудін С. В. Форми існування кримінального права України у Х – першій половині XVII ст. Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2002. № 4. С. 70–75.
10. Правова система України: від Руської Правди Ярослава Мудрого до сучасності. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / ред.: М. В. Цвік, О. В. Петришин. Харків, 2008. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. С. 222–506.
11. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тацій. Харків : Право, 2014. 344 с.
12. Приходнюк О. М. Анти. Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1 : А–В. С. 94.

13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 5-те вид. Тернопіль : ЛІЛЕЯ, 2002. 192 с.
14. Шелест Т. С. «Руська правда» Ярослава Мудрого – пам'ятка давньоруського права. Юність науки – 2021: соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. тез XI Міжнарод. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 25-26 берез. 2021 р.) : у 2 ч. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. Ч. 2. С. 288-290.
15. Руська Правда – видатний політичний документ в історії України. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/history/4662/> (дата звернення: 15.04.2025).
16. Уголовный закон Древней Руси. К 1000-летию Правды Русской : монографія. URL: https://litgid.com/read/ugolovnyy_zakon_drevney_rusi_k_1000_letiyu_pravdy_russkoj_monografiya/page-3.php (дата звернення: 15.04.2025).
17. «Руська правда» – автор, загальна характеристика. Руська Правда як історичне джерело. URL: <https://histua.com/istoriya-ukraini/knyayadoba/ruska-pravda> (дата звернення: 15.04.2025).
18. Руська Правда – видатна пам'ятка давньоруського права. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-3847.html> (дата звернення: 15.04.2025).
19. ПРАВДА РУСЬКА. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 15.04.2025).
20. Правда Ярославичів. URL: https://uareferat.com/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B4%D0%B0_%D0%AF%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87%D1%96%D0%B2 (дата звернення: 15.04.2025).
21. «Руська Правда». URL: https://historyukr.at.ua/news/ruska_pravda/2015-03-19-33 (дата звернення: 15.04.2025).
22. Денисов Г. О. Історичні етапи становлення та розвитку кримінального права України. Publishing House "Baltija Publishing". 2021. С. 178-182.
23. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. 92 с.
24. Ухач В. З. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.
25. Бабійчук В. М. Історичний розвиток та становлення правової категорії володілець джерела підвищеної небезпеки через призму діяльності атракціонів.

Рекомендовано до друку вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. 2022. С. 41-46.

26. Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / склав та підготував до друку С. Юшков. Київ : Видавництво Української академії наук, 1935. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm> (дата звернення: 15.04.2025).

27. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.

28. Погорєлова З. О. Історична генеза нормотворчої діяльності держави (Середні віки). Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.» ; редкол.: Р. Петров (голов. ред.) [та ін.]. Київ : НаУКМА, 2020. Т. 5. С. 51-56.

29. Максимейко М. О. Інтерполяції в текстові поширеної Руської правди. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук, 1929. [Вип. 6]. XLII, 527, II, [1] с. (Збірник Соціально-Економічного Відділу / ВУАН ; № 18). URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Maksymeiko_Mykola/Interpoliatsii_v_tekstovi_po_shyrenoi_Ruskoj_Pravdy.pdf (дата звернення: 19.02.2020).

30. Літопис Руський за Іпатським списком. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit02.htm> (дата звернення: 19.02.2020).

31. Захарченко М. Г. Руська історична спадщина в період пізнього середньовіччя і раннього модерну (XIII – XVII ст.) : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 032 «Історія та археологія». Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. 138 с.

32. Шевців Ю. М. Особливості регулювання шлюбно-сімейних відносин в Галицько-Волинській державі. Державотворення та правотворення в контексті. 2021. С. 182.

33. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : ІнЮре, 2015. 808 с.

34. Ухач В. З. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспект лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.

35. Осташова В. О. Порівняльно-правовий аналіз відповідальності за вбивство за Салічною правдою та Руською правдою. Resenzenci. 2024. С. 259.

36. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 448 с.

37. Іванов В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 780 с.
38. Паньонко І., Коваль В. Сутність та система покарань у Київській Русі за «Руською Правдою». Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2017. Вип. 876, № 1. С. 10-17.
39. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн. Том І : навч. посіб. для юр. вищих навч. закладів і фак. : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1998. 504 с.
40. Полатайко І. В. Формування правової ідеології романо-германської правової сім'ї в Античну добу та у період Середньовіччя. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право. 2017. № 3. С. 88-96.
41. Правда руська [Переклад за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склали та підготували до друку проф. С. Юшков. Київ : ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144.]. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 21.03.2024).
42. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право. Київ : Алерта, 2012. С. 247-254.
43. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні: IX ст.
44. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1.
45. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. Харків : Право, 2017. 392 с.
46. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків : Константа, 2018. 472 с.
47. Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: до витоків і традицій вітчизняного законодавства. Проблеми законності : зб. наук. пр. Харків, 2015. Вип. 129. С. 3–10.
48. Мателешко Ю. П. Руська Правда: становлення, редакції, дискусійні питання. Науковий вісник Ужгородської Української богословської академії та Карпатського університету ім. А. Волошина. 2010. Вип. 6–7. С. 159–163.
49. Захарченко П. Київська Русь: державний устрій, суспільний лад та основні риси права. Історія України. 2002. № 7. С. 4-6.

50. Гавриленко О. А., Колесніков С. Д., Логвиненко І. А. Київська Русь : політико-правовий нарис. Харків : УніВС, 1999. 70 с.
51. І. Крип'якевич Історія України. Львів, "Світ", 1992.
52. М. Семчишин Тисяча років української культури. К., АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993.
53. С.В. Юшков Суспільно-політичний лад і право Київської Русі. М. 1950р.
54. Правда Руська — видатна пам'ятка права України // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Упорядник Ю. І. Римаренко [та ін.]. — Київ: Генеза, : Довіра, 1996. — 942 с. — С. 223—224.
55. Руська Правда [Архівовано 29 листопада 2019 у Wayback Machine.] // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5 : П — С. — 736 с. — ISBN 966-7492-05-2.
56. Правда Руська // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. — Буенос-Айрес, 1963. — Т. 6, кн. XII : Літери По — Риз. — С. 1469. — 1000 екз.
57. «Руська правда» // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — Київ : ВІЦ «Академія», 2007. — Т. 2 : М — Я. — С. 361.
58. Марко Роберт Стех. Очима культури. — № 57. Історія права в Україні [Архівовано 26 жовтня 2020 у Wayback Machine.]